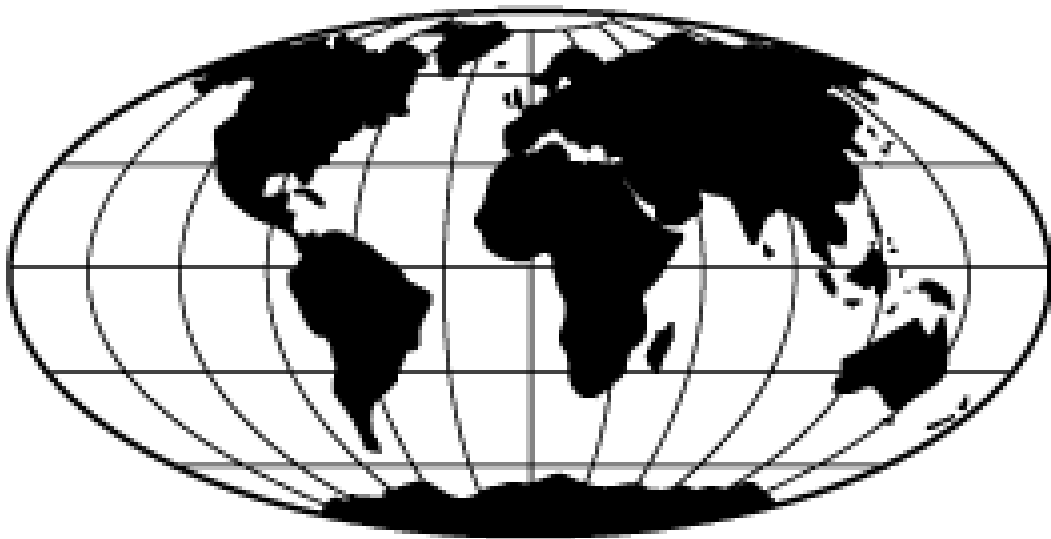
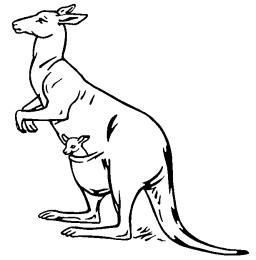
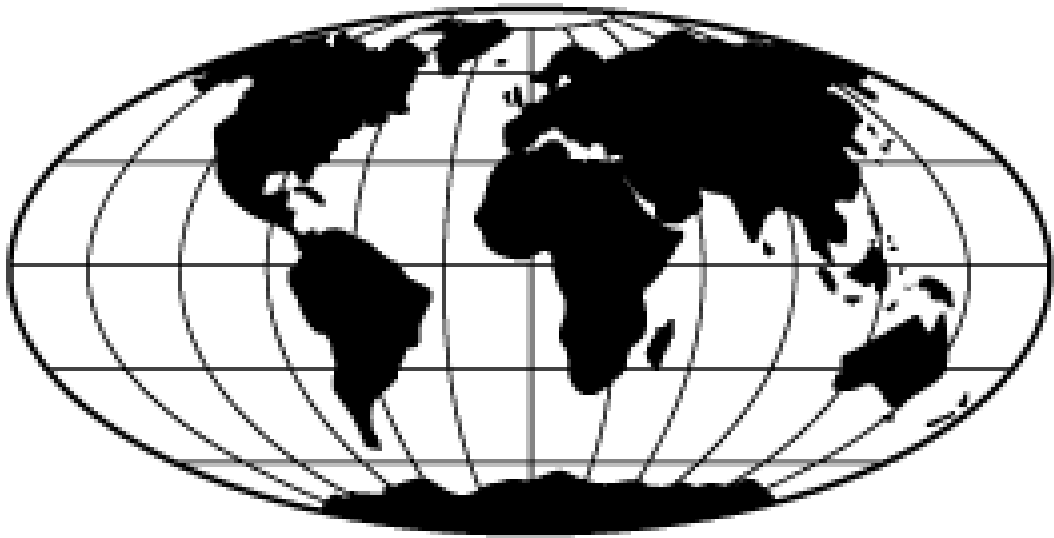

KITAB JOGOROFIYA HÂBUTOO DÎNIYA TAŊ NÛREG

Livre de la géographie et des choses du monde

KITAB JOGOROFIYA HÂBUTOO DÎNIYA TAŊ NÛREG

Livre de la géographie et des choses du monde

SIL Tchad
B.P. 4214
N'Djaména, Tchad
2021

Langue: massalit, parlée dans la préfecture d'Assoungba à l'est du Tchad, et au Soudan, surtout dans l'Etat fédéral du Darfour occidental.

Titre en français: Livre de la géographie et des choses du monde

Genre: Géographie/Atlas

*Adaptation de l'ouvrage paru en ayta-maganchi sous le titre : **Ya luta tamo (Our World)** (1994, Summer Institute of Linguistics, Manila), avec la permission de SIL Philippines.*

Rédacteurs :

Eunice Kua, Juma Ibrahim Harun, Abderazik Mahamat Ahmat, Nuraddin Ahmat Abdalla, Ishak Kamis Mahamat, Gamaraddin Mahamat Harun, Abdelmajid Abdalla Sileman, Matar Mahamat Sileman, Angela Prinz

Cartes et illustrations :

*La plupart des cartes sont des ressources gratuites du site-Web <http://d-maps.com>.
La plupart des illustrations sont de SIL International Illustrations et quelques-unes sont des ressources gratuites de l'Internet. Les détails des sources des cartes et des illustrations utilisées sont précisées aux pages 49-52.*

© 2016, 2020, 2021 SIL Tchad, B.P. 4214, N'Djaména, Tchad

2ème édition, révisée: 250 exemplaires

Kanaa ndâña

Kitab jogorofiya hâbutuu dîniya tañ nûre gu kitab Filibin ta mirsi “Ya Luta Tamo” uri kaa Ayta uri SIL mbo sene 1994 îndîjara ili molo hâbutuu kâddur mulaye.

- **Hilleje Masaraa nîña** du hilleñ kâddunjar mbo hâgudu bûri kâddunjar nûrcuña mbo de munduñaye. Yagu ujim hilleñ dar Masara tañawo kooy de kitab tum mîndîjarti, Mula haywa tîrnañan.
- **Mirsi dolañ nîñawo** sulo kanaa ârinjeka nîña mbo nûño munduñaye.

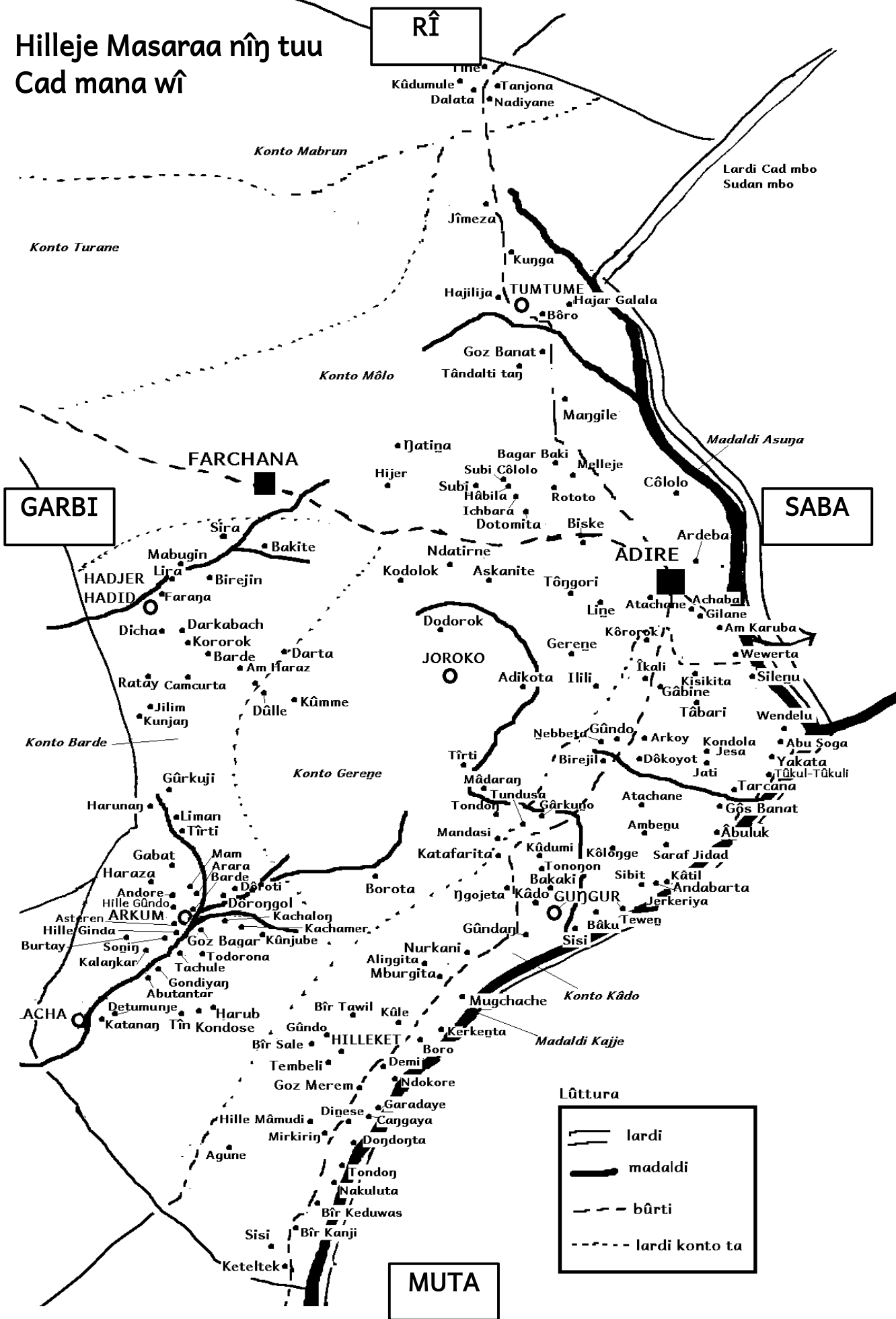
Hâgudu hâbutuu dîsir munduña wî kitab mo kûde indaye, gâr gena kosiñ:

- **Kîlomitir (“km”)** ira gi hâbutuu cukaniwo abur igegiye. Ila gani yoñ, kûmaci yoñ, bûri yoñ abur igegiye. Hâgudu kîlomitir ti mitirta âdumañ (1000) tenegiye. Kitab mo kûde ba “3,4 km” in nindo rakan, nunasira gi selteñwo ambenjereye, in ken 3,4 km gi mitirta 3400 tenegiye. “k” ti kîlo ye, “m” du mitir te, in ken toron kîlomitir uriye, yagu kaa “kîlo” de uriye. In ken kaa “kîlo” ira gi mbo “kîlomitir” mbo kooy tîlo de ye.
- **Selteñim (“%”)** ira gi hâbutu selteñu narkinda, selteñi molo mayagiye. Masal “25%” rakan, selteñ ûtiñam 75 kûyyendaye. Yagu selteñ ti gûlum te, in ken 25% gi ti caki ta caki ye, hâgudu 50% gi du caki ye, hâgudu 100% gi du gûlum te. In ken hâbutu yakunuñ gûlum mbo caki mbo caki ta caki mbo tenegiye.

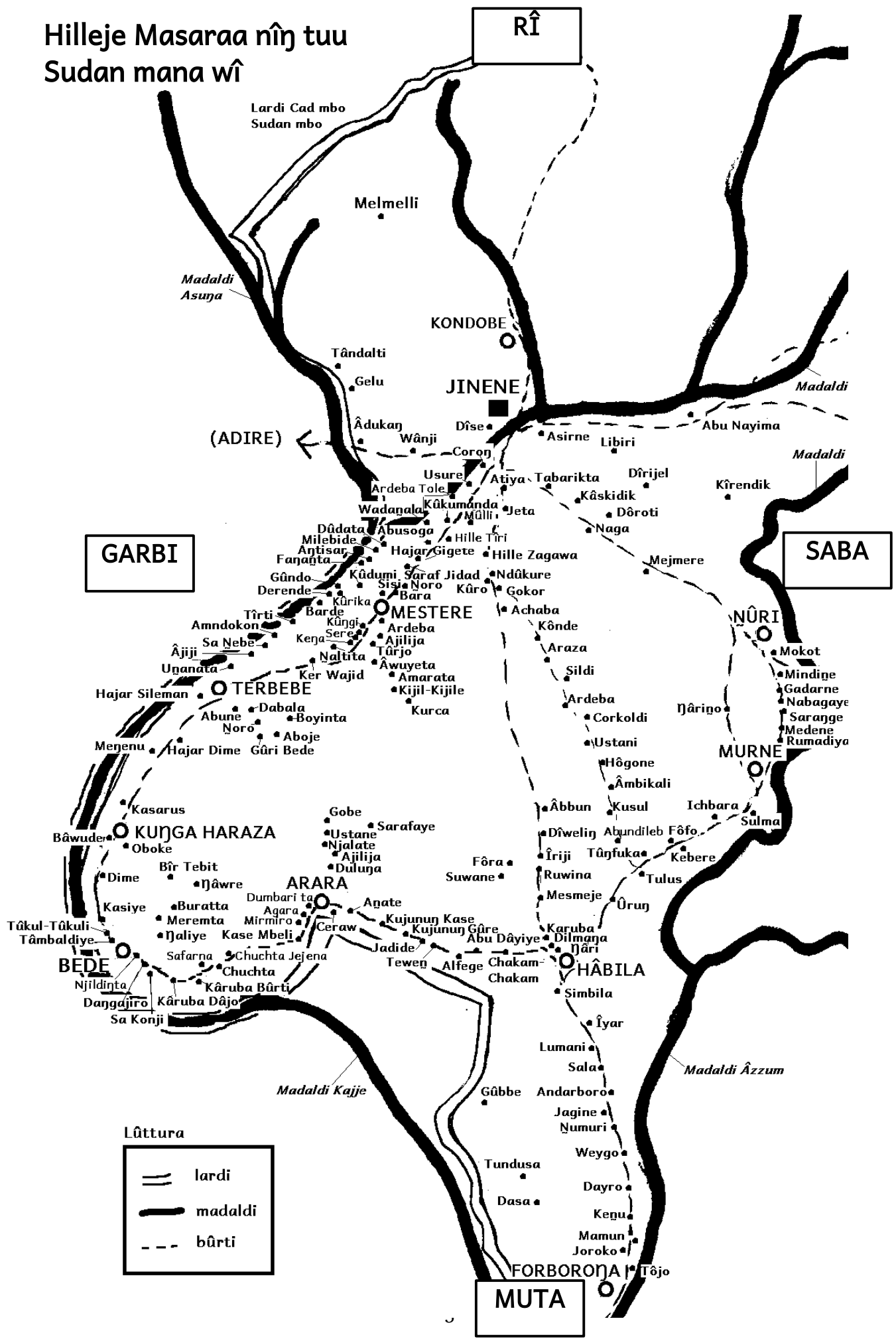
Mirsi kitabko nena wî nîña:

- Gamaraddin Mahamat Harun, Ishak Kamis Mahamat, Matar Mahamat Sileman, Abdalmajid Abdalla Sileman
- Abderazik Mahamat Ahmat, Juma Ibrahim Harun, Nuraddin Ahmat Abdalla
- Eunice Kua, Angela Prinz

Hilleje Masaraa nîḡ tuu Cad mana wî

Hilleje Masaraa nîḡ tuu Sudan mana wî

Lâttura

	lardi
	madaldi
	burti

Cad

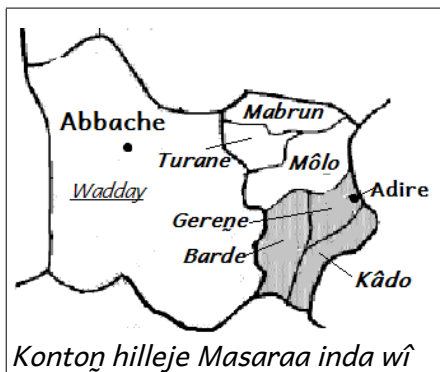
FR : Tchad

EN : Chad

AR : تشاد

Igi karita Cad ta ye, Cadko tiro ganii 22 enenejeraye, ilawo “mantaga” uriye. Mantagan wî koy neñejer “difartmen” uri, difartmen molo sona gi “soforfektir” uriye, hâgudu soforfektir molo sona gu “konto” uriye.

Hilleje Masaraa nîñ ganii kâddur inda gi Cad ta sabam mantaga **Wadday**

moye. Difartmen îni gi **Asuņa** ye. Asuņa kûde kontoñ Masaraa inda wî 6 ye, yagu nîyembo kâddur inda wî kontoñ kañ ye, ila i : konto **Barde** noñ konto **Kâdo** noñ konto **Gerege** noñ ye. Hâgudu konto **Môlo** noñ **Turane** noñ **Mabrun** noñ wîm koy indaye, yagu hilleje Masaraa nîña baka ye.

Cad ti wâsikandi to Faransa tañ ganii mbara tûkasi. Cad molo rî dol lo gani sara ye. Sara ti unña lo boro ye. Sa kallo têrinden, hâbutuu îndisendaye. Hâgudu gani rî na ili mo de, kûmaci kâddunjar **Tîbisti** mbo **Înidi** mbo indaye.

Hâgudu Cad ta caki garbi na gim rad kâddi “**Lak Cad**” uri tinde. **Rad** gi saa taña niñarinda ye, tebet de kusul ninda ye, Rad Cad gi ti nîyembo ndaṅ-ndaṅ te, tiro molo kaa darta as na nîña saa mbo kûṅoo mbo ulusiye. Darta as na tiro namalaña wî Cad noñ Nenjer noñ Nînjiriya noñ Kamiron noñ ye. Mirsi Cad taña wî rad ili molo uruṅaye ire.

Cad ti madari mbara kâddunjar saa tebet de niñari tene, madari saa tebet de niñarii ilawo “**naharta**” uri. In ken naharta mbara na wî i **Chari** mbo **Logon** mbo ye. Naharta mbara na wî i Cad ta caki muta na gi mo ye.

Darta Cadko namalaña wî, rî dol lo Lîbiya, saba dol lo Sudan, garbi dol lo Nenjer noñ Nînjiriya noñ Kamiron noñ ye, muta dol lo du Afrik al Wusta ye. Cad ti lari tañ kooy ganii feree mo de ye, saa bar taña yoñ muhit taña yoñ munje lardim kûyya ye.

Asima Cad ta gi **Anjimena** ye. Asima ti gani dar ta kûjo tindagiye. Cad mo kanaa ûre wî i 100 molo kâddur ye, yagu hâkkuma tâyiri wî mbara ye, i faransaka noñ ârinjeka noñ ye.

CAD

Sudan

FR : Soudan

EN : Sudan

AR : السودان

Igi karita Sudan ta ye. Sudanko tiro ganii 18 eneneṅeraye, ilawo “wilayaṅ” uriye. Wilayaṅ molo sonaa wî “mahaliyeṅ” uriye, i 133 ye.

Hilleje Masaraa kâddur inda wî, wilaya **Garib Dar Fur** caki Sudan ta garbi na gi mo ye. Hâgudu ganii tuu kaa Masaraa inda wî, **Gireda** Nala molo saba-muta na gi noṅ, **Gadarif** caki Sudan ta saba-muta na gi noṅ, **Kârtum** ndûruk Mayo noṅ, hâgudu **Amndurman** Kârtum molo garbi na gi noṅ ye. Hâgudu ganii tuum koy indaye.

Sudan ti wâsikandi to Afrikiyam dôla kaṅgalaṅa ye. Darta Sudanko namalaṅa wî: rî dol Mâsar, saba dol Irittiriya mbo Usubiya mbo, muta dol lo du Junub Sudan ta Afrik al Wusta mboye. Hâgudu garbi dol du Cad mbo Lîbiya mbo ye. Hâgudu Junub Sudan ti sene 2011 Sudan molo niṅṅa ye.

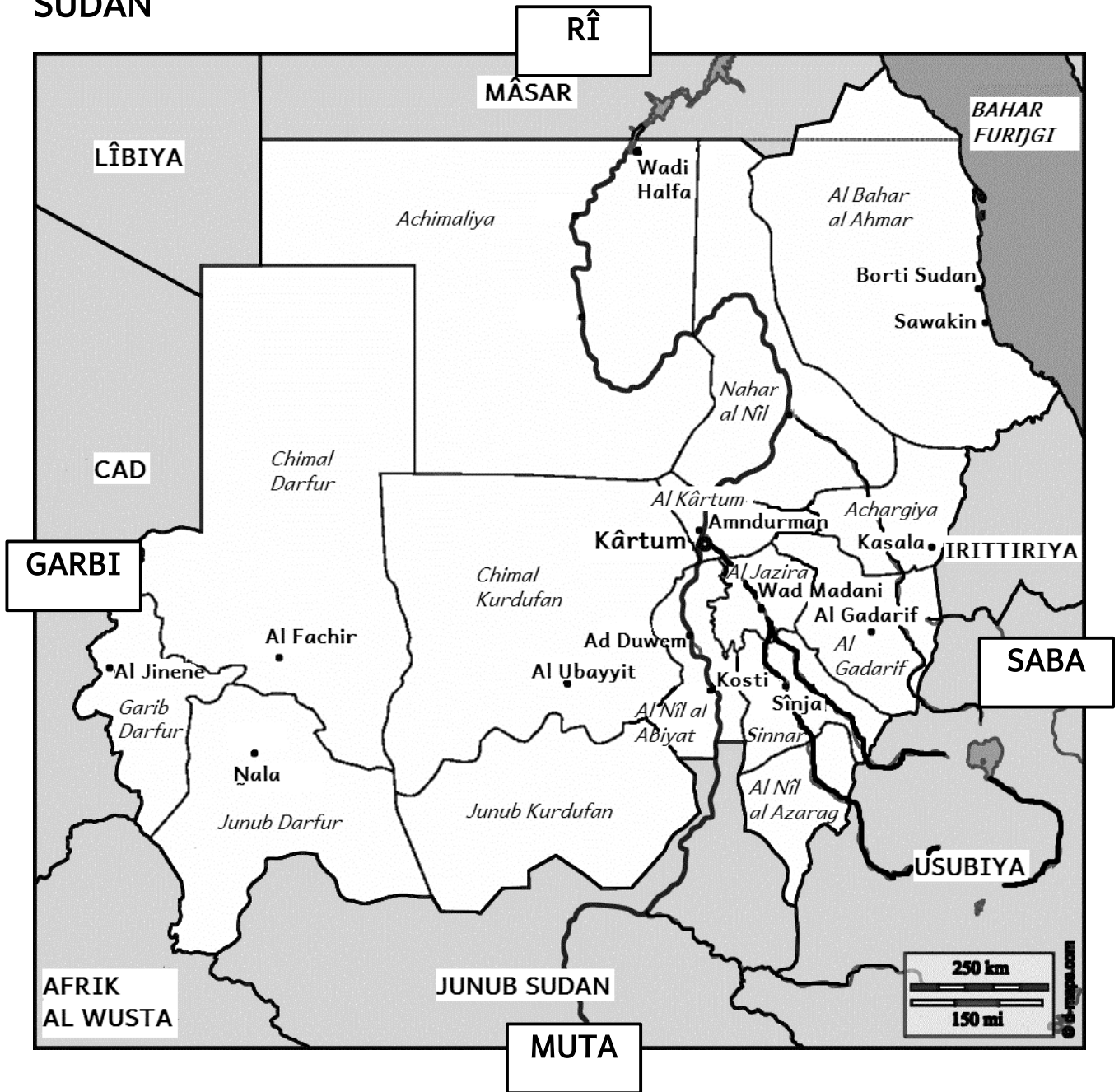
Hâgudu Sudan ti saba dol saa Bahar Furṅgi (Bahar al Ahmar) taṅam Sûdiye mbo lardu enegiye. Lardi Bahar Furṅgi ta gi nîyembo kalla ye. Hâbutuu dar mo ndaca mbo ndînja mbo nîyembo awun tige.

Sudan ti ganii bolayeṅ kâddur tene, hâgudu kûmaci taṅa kâddunjar wî: caki garbi na gim **Kuma Marre**, muta dol du **Kûmaci Nûba nîṅa** ye, hâgudu saba dol du **Kûmaci Bahar Furṅgi taṅa** ye. Hâgudu naharta kâddunjar taṅa wî: **Nîl al Âzarak** noṅ **Nîl al Abiyat** noṅ, muta lo kar, Kârtum tîran, **Nahar al Nîl** kû, rîtu ken Mâsar naka ye.

Kârtum ti asima Sudan ta ye. Hâgudu Sudan ta caki rî na gi, saro nene gi ye. Ganii ila i: **Nubatiya** mbo **Bedawiya** mbo ye. Hâgudu Sudan ta caki muta na gim, sîṅgee mbo sede mbo kâddur indaye, ilim saṅga **Dîndir** uri tinden, hâkkuma koy rûse tindayeka, kaa darta tuu mana koy kar, sede ilawo seresin îkegiye.

Kaa Sudan taṅ kanaa ûre wî 70 molo dole koy ûti, yagu hâkkuma tâyiri wî ârinjeka mbo îṅgilizi mbo ye.

SUDAN

Afrikiya

FR : Afrique

EN : Africa

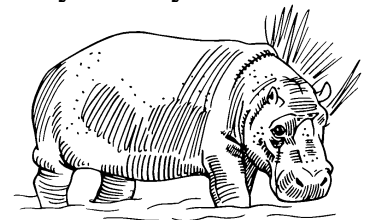
AR : أفريقيا

Cad mbo Sudan mbo i Afrikiyam nurim ninda ye. Afrikiya ti gani nîyembo wâsiye lo **dôlan 54** nene gi ye.

Afrikiyam dôla ti de kâddi gi **Jazayir** te, mbarlaña gi **Kôngo** **Dîmmukuratiya** ye, kaŋgalaña gi du **Sudan** te. Hâgudu Afrikiyam dôla ti de sina gi du **Sichal** te. Sichal ti jâzireŋ lo saa nî nurim Afrikiyam saba dol lo nindaye. Hâgudu Afrikiyam dôla ti de kaa kâddur nene gi **Nînjiriya** ye. Hâgudu ti de kaa baka nene gi Sichal te.

Afrikiya dîniyam ti de unna ye, ganii fere mbo sara mbo 60% ye. Yagu Afrikiya ti aŋgayiŋ mbo îrijiŋ mbo koy kâddur nene gi ye. Hâgudu Afrikiya ti kîrimkandu koy nene gi ye, yagu kûmaci kâddunjar nîña ganim nîyembo ye.

Hâgudu Afrikiya ti seden kâddunjar kâddur nene gi ye. Ila mana tuu muŋgiŋ mbo leker garaŋ mbo leker wara taña mbo amakar mbo mburgiŋ mbo kass al bahar ta mbo nene gi ye.

Kass al bahar

Hâgudu ganii seden kâddur nene wî Cad mo Zâkuma ye. Zâkuma ti Cad mo muta-saba mo ye. Hâgudu Sudan mo du Dîndir te. Hâgudu Afrikiyam ganii seden nîña nîyembo nînaña wî i: Okabaŋgo dôla **Botsuwana** na gi noŋ, hâgudu Îgoroŋgoro noŋ Siringiti noŋ ye, i du dôla **Tanzaniya** mo ye.

Hâgudu Afrikiya ti ganim mo hâbutuu ndaŋ-ndaŋta nîyembo kâddur tene. Ndaŋ-ndaŋta wî i dabta mbo reben mbo ye, hâgudu hâbutuu tuu koy gani molo ndor hâbutuu îme indaye, îme wî i: tîrimbilita mbo kûmaci battariye taña mbo talafunta mbo kerejelaŋ mûcoo ûce ila mbo ye.

Dîniyam nahar ti de cukaŋgi gi Afrikiya mo ye. Ili **Nahar al Nîl** te. Cukankandi to turnaŋa molo tusulam 6,7 km ye, dôlan 11 gar-gar nîña ye, Sudan koy 11 mo kûde ye. Hâgudu dîniyam Afrikiya ti de **saro kâddu unno** nene gi ye. Sara gi ti Afrikiyam caki rî na gim, saba lo garbi nibiyaye, Cad mo koy naya ye.

Hâgudu kaa ngo ire, **gîlaŋgu kaa dîniya taña** kooy Afrikiya lo îŋaraye ire.

Afrikiyam kaa kanaa ûre wî 2000 molo dole koy ûregiye. Kaa kâddur kanaa mbara yoŋ kaŋ yoŋ koy ûre. Kaa kanaa kâddur ûre wî ârinjeka mbo hawsaka mbo sawahili mbo yoruba mbo fallata mbo liŋgala mbo kikongo mbo ye.

AFRIKIYA

Ûrubba

FR : Europe

EN : Europe

AR : أوروبا

Afrikiya molo rî dol lo Ûrubba ye.

Ûrubba ti **dolan** 45 nene gi ye.

Ûrubbam dôla ti de kâddi gi **Rûsiya** ye, hâgudu dîniyam kooy dôla ti de kâddi gi Rûsiya de ye.

Hâgudu dolañ **Biritaniya** noñ **Faransa** noñ **Alamaniya** noñ **Italiya** noñ **Hôlanda** noñ **Suwisra** noñ, wî kooy Ûrubba kûde deye. Hâgudu dôla yakunuñ kanaa taña mbo aditta taña mbo nene ye.

Ûrubba ti unñkandi ta îna kâddi yande, hâgudu kîrimkandi ta du Afrikiya molo nîyembo kîrima ye.

Hâgudu Ûrubba hâbutuu kâddur oye wî i : gemeta noñ ababatta noñ hâgudu inabta koy ûndunukiye. Hâgudu hâbutuu namii ige koy kâddur indaye, ila i zâyuntanta noñ hâbutuu tuu noñ koy indaye.

Hâgudu Ûrubba hâbutuu kâddur kîme ndînju toroke indaye, ila i tîrimbilta noñ tayyarañ noñ talafunta noñ binije noñ, hâgudu dâwije noñ ye.

Kaa Ûrubba taña wî alle gûru lo koy nîyembo gâr nena lo darta îniñawo nîyembo wandalañe. Hâgudu tañ îniña koy nîyembo njuñña îmana lo, tuu sininta 400 uñuna gu koy âmin-âmin koy kallo de indaye.

Hâgudu hâbutuu tuu koy darta tuum nindenda ajab ira mana koy indaye. Ila mana tu **Bûruj Ifol (Eiffel)** uri Faransa na gi ye. Tiro sene 1889 rebeñ mbo îmanaye. Cukankandi to mitirta 300 ye. Kañgi hâbi gu tenjeren îmana gi taña mirsi Gustaf Ifol uriye. Kaa tenjeren nîmana wî du 300 ye.

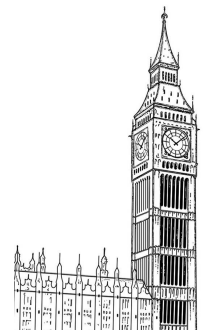
Hâgudu hâbutuu tuu ajab ira mana tu gi du **Bîg Ban** uriye, ti Biritaniya mo ye. Ti njindi kâddi ye, kûde simbildu ne njindi tûkan noddore ye, ili ti râdiye BBCm torfolin minegiye. Bîg Ban ti mirsi simbildi taña ye, in ken njindi mbo tañi îmana gi mbo kooy toron Bîg Ban uruñaye. Bîg Banko gîmeya gi sene 1858 ye. Hâgudu cukankandi to du mitira 93 ye. Hâgudu ti tañ parlamen Biritaniya na gi mbo nînibirna ye.

Inabta

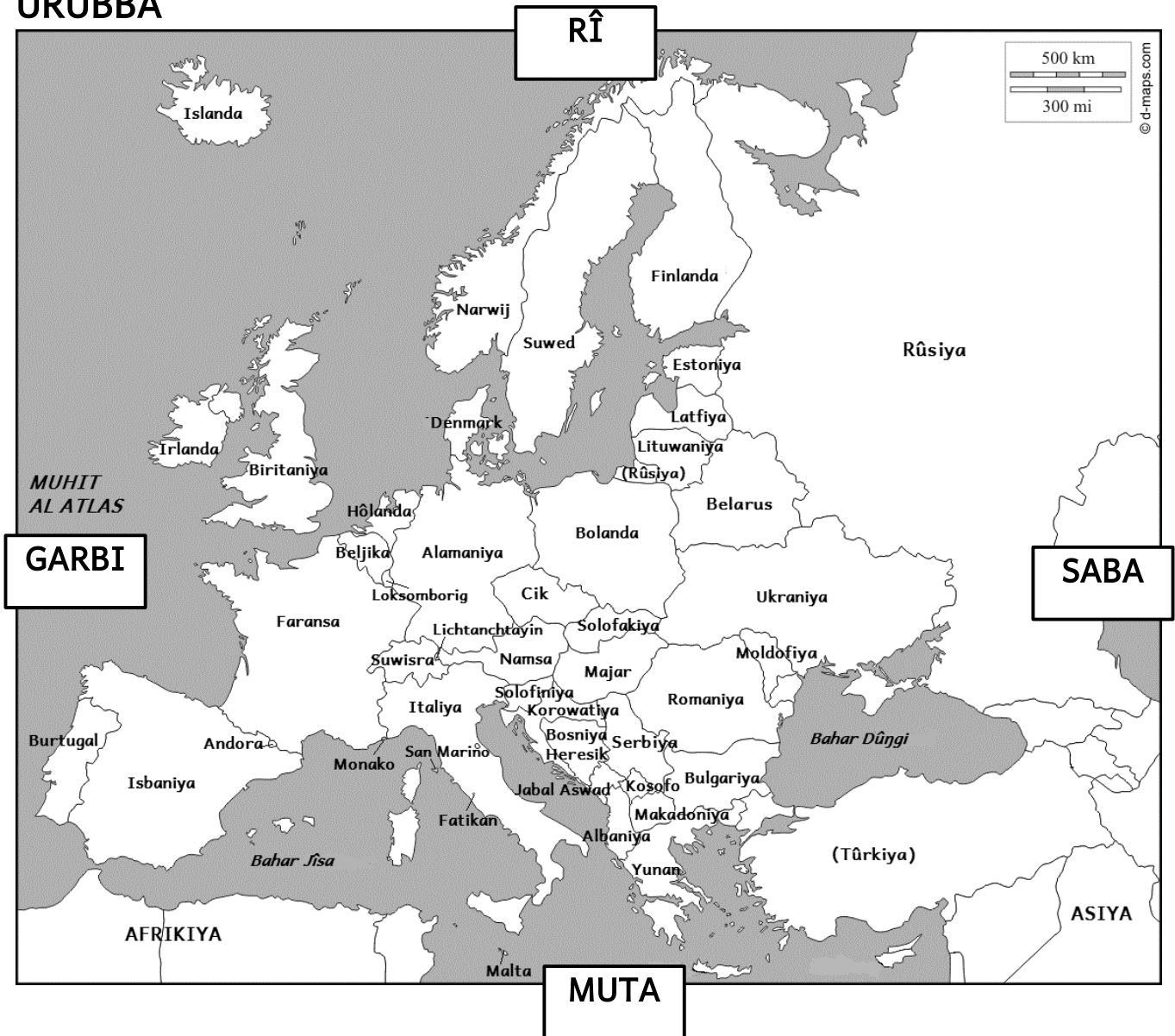
Bûruj Ifol

Bîg Ban

Hâgudu jaman mo kaa jîsaa Ûrubba molo dartam ñelle wârcana. Darta kaa jîsaa kâddur ko inda wî i: Amirika noñ Osturaliya noñ Nîyu Zilanda noñ, hâgudu Junub Afrikiya koy baka ko indaye, in ken darta ilam kaa jîsaa kâddur âmin-âmin koy indaye.

ÛRUBBA

Asiya

FR : Asie

EN : Asia

AR : آسيا

Afrikiya molo saba dol Asiya ye. Asiya ti koy dôlan kâddur ne kaa koy sutun but-but kâddur nene gi ye. Asiya ti **dôlan 48** tenegiye.

Asiyam dôla ti de kâddi gi **Sin** te. Hâgudu Sin ti dîniyam, ti de kaa kâddur nene gi ye.

Kitaba Sin taña wî kitaba kaa tuu nîña mbo nûnenda ye. Intawo sûran mbo nûnee igegiye, hâgudu ba katab ige-ken, sîlo mbo tînge mbo igendaye, yagu kana tira gi mbo de katab igegiye. In ken Siniyinta kanaa but-buta kâddur nûre ye, yagu kitaba îniña tîlo de ye.

意	敬	你
能	願	在
彀	你	天
成	的	上
就	國	願

Kitaba Sin taña wî

Hâgudu dîniyam dôla kaa kâddur nene mbarlaña gi du **Hînd** te, Hînd ti koy Asiya mo ye. Hâgudu Hînd ti kaa dîni kâddur tene, yagu uji îniña kaa Afrikiya taña mbo nûnenda ye. Hâgudu Hînd taña kanaa gûreya mbo katab geya mbo but-buta nene ye, hâgudu tîngee îniña fandaña but-buta nene ye.

योहान
யோவான்
ଯୋହନ ଲିଖିତ ସୁସମାଚାର
ସୂଚନା

Tînge kanaa Hînd tañ but-but na wî

Hâgudu iyañata Hînd taña i koy tôbta nûce ye, yagu gûca îni gi iyañata Cad taña molo but ye.

Sin mbo Hînd mbo olonam dôla sina **Nebal** uri tindaye, dôla ilim kuma dîniyam ti de cukañgi **Eberes** uri tindaye.

Hâgudu Hînd molo garbu ken dôlan kañ lafinan, **Sûdiye Arabiyawo** rakiteye. Sûdiye ti Afrikiya molo saba dollo ye, ilim Makka tinden musliminta ko hijko igegiye.

Iyañata Hînd tañ tôbta nûceye

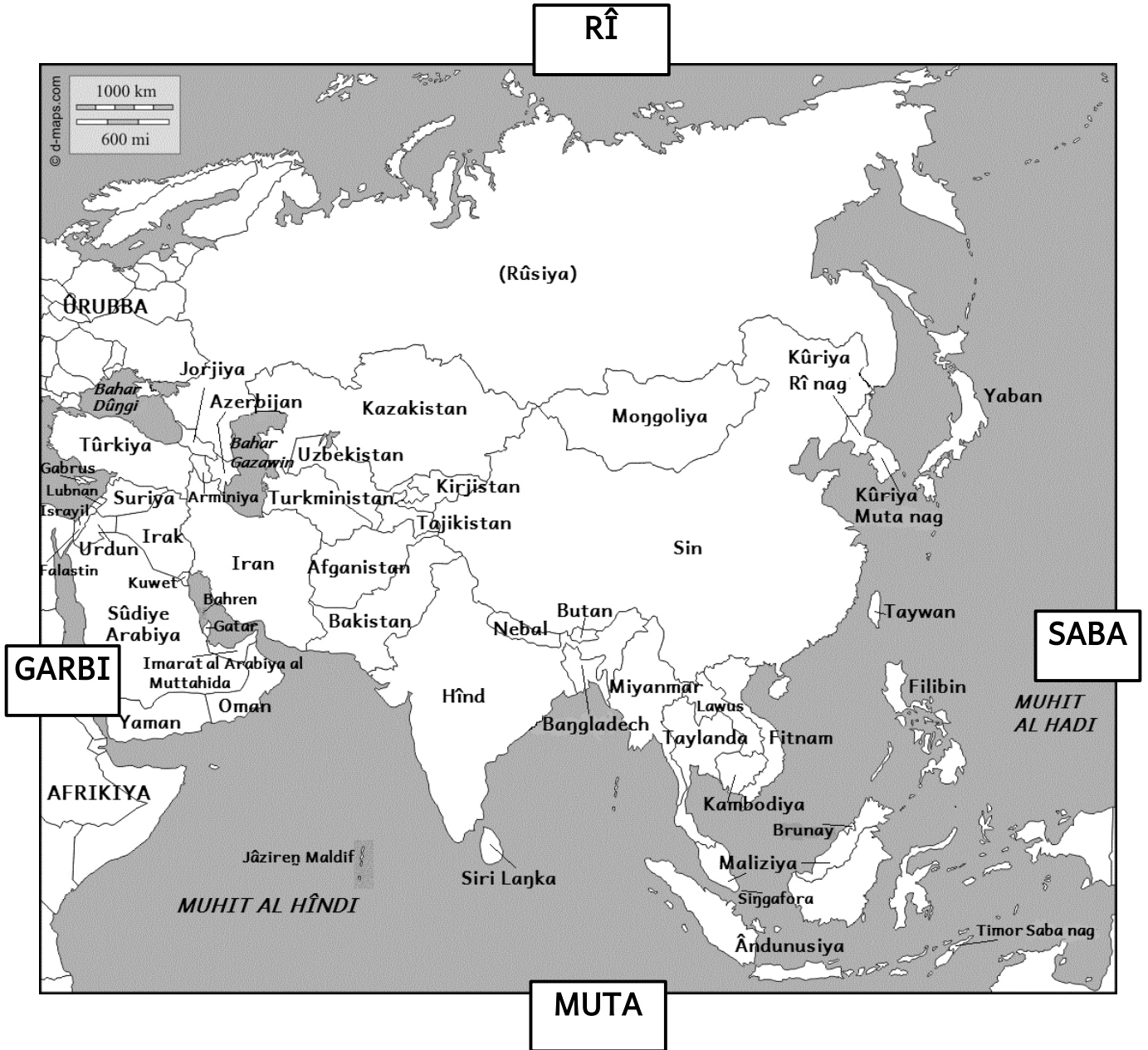
Hâgudu dîniyam dôla ti de musliminta kâddur nene gi **Ândunusiya** ye, Ândunusiya ti jâzireñ kâddur nene gi ye, ti Asiyam caki muta na gim ninda ye.

Hâgudu kaa Asiyam muta saba ninda wî **rûsko** de kâddu koyo, tiro de nîyembo ñe. Hâgudu birata su nîña but-buta kâddur ene, yagu chetta nîyembo ñoño ñe.

Kaa Taylanda tañ rûsko unduñuki

ASIYA

Osturaliya mbo Ogoyanos mbo

FR : Australie & Océanie
EN : Australia & Oceania
AR : أستراليا و الأوقيانوس

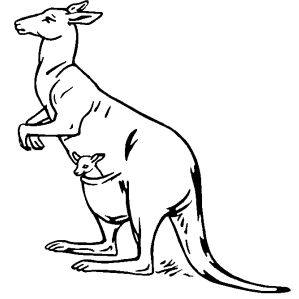
Osturaliya ti Ândunusiya molo muta ye, Osturaliya ti jâzire nîyembo kâddi ye. Hâgudu Osturaliya molo saba dol lo jâzireñ sibina kâddur indaye. Ilawo toron **Ogoyanos** uriye. Ila mana tuu: **Fiji** noñ **Samuwa** noñ ye. Jâzireñ tuu dôlan ãniña fandañta ye, hâgudu jâzireñ tuu du Faransa mbo Osturaliya mbo Amirika mbo Nîyu Zilanda mbo nûrci ye.

Osturaliya ti sede darta tuum kûyyenda taña fandañta tene, ila mana tuu “kan̄garu” mbo “kawala” mbo ye.

Osturaliya ta n̄uri gi ti sara ye, in ken kaa kâddur ganii saa mbo munje nam indaye. Osturaliyam rî sabam saam kûde **maranjan** dîniyam ti de kâddi tindaye. Maranjan ira gi ti saam kûde kûmaci-kûmaci ninda lo, suba ray-ray ninda mbo fur-fur ninda mbo, hâgudu buraga mbo nûne kâddur indayeka, kuñoo mbo sede saa nîña tuu mbo ãndinasigiye.

Maranjan

Kangaru

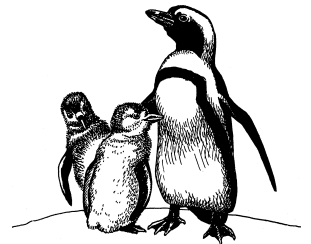
Kawala

Hâgudu Osturaliya molo muta sabam dôla nomoñe **Nîyu Zilanda** uri tindaye. Nîyu Zilanda ti jôci mbo dee mbo nîyembo kâddur nene gi ye. Hâgudu kaa gani ilim gîlan̄ nuñuñã wîwo Mawri uriye. Nîyu Zilandawo kanaa ãniña mbo “Gani âbiyati jîsa cukan̄gi” uriye.

Antartika

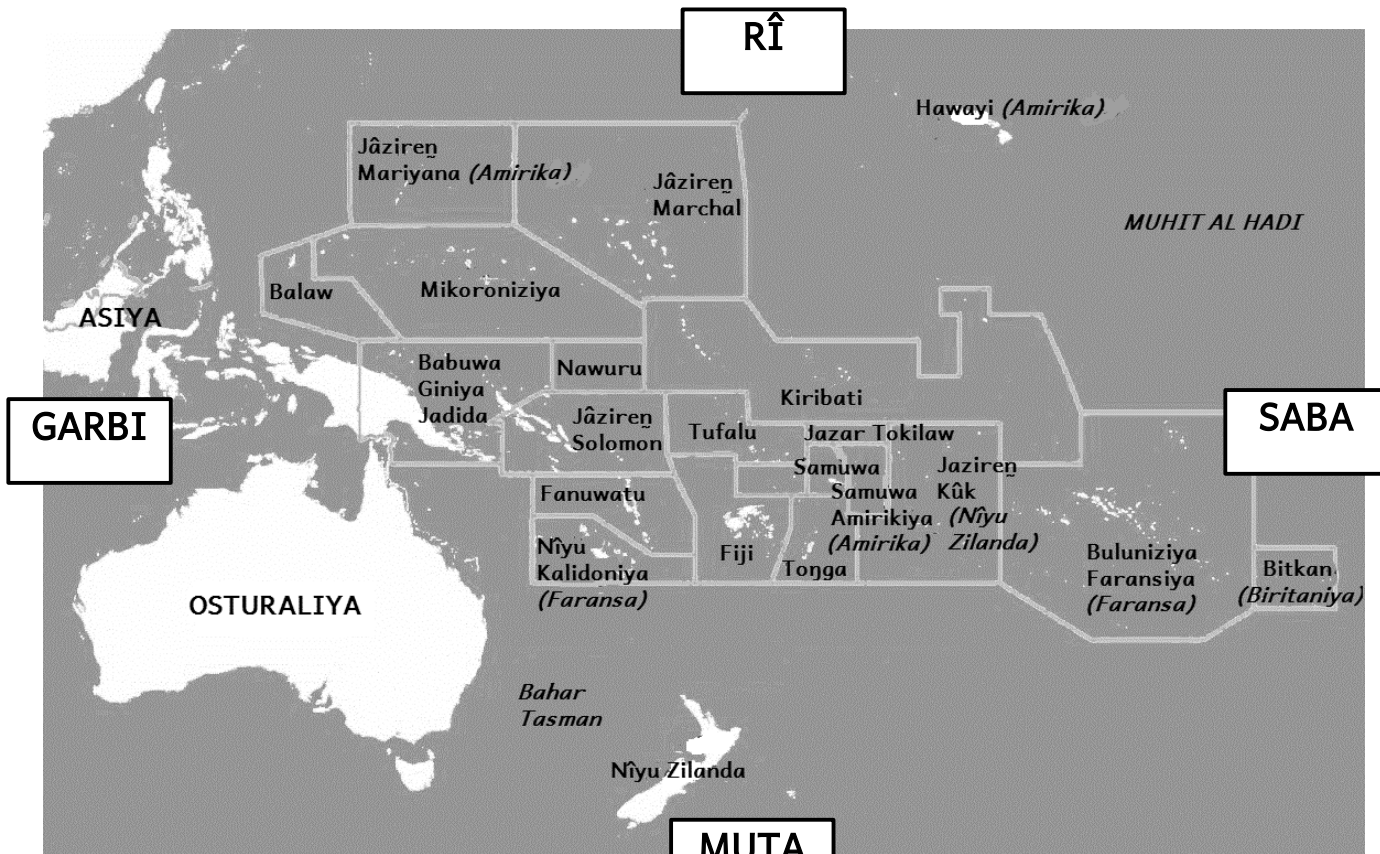
FR : Antartique
EN : Antartica
AR : أنتارتيكا

Antartika ti dîniyam ti de muta ye. Ti kooy tâlij lo nîyembo kîrima tirnen, kaa indendaye. Yagu kucice “batarik” uri indaye. Kucice ila i fir nigendaye, yagu saam wayan kûño noñ de niye ye. Hâgudu i kûño niña ye.

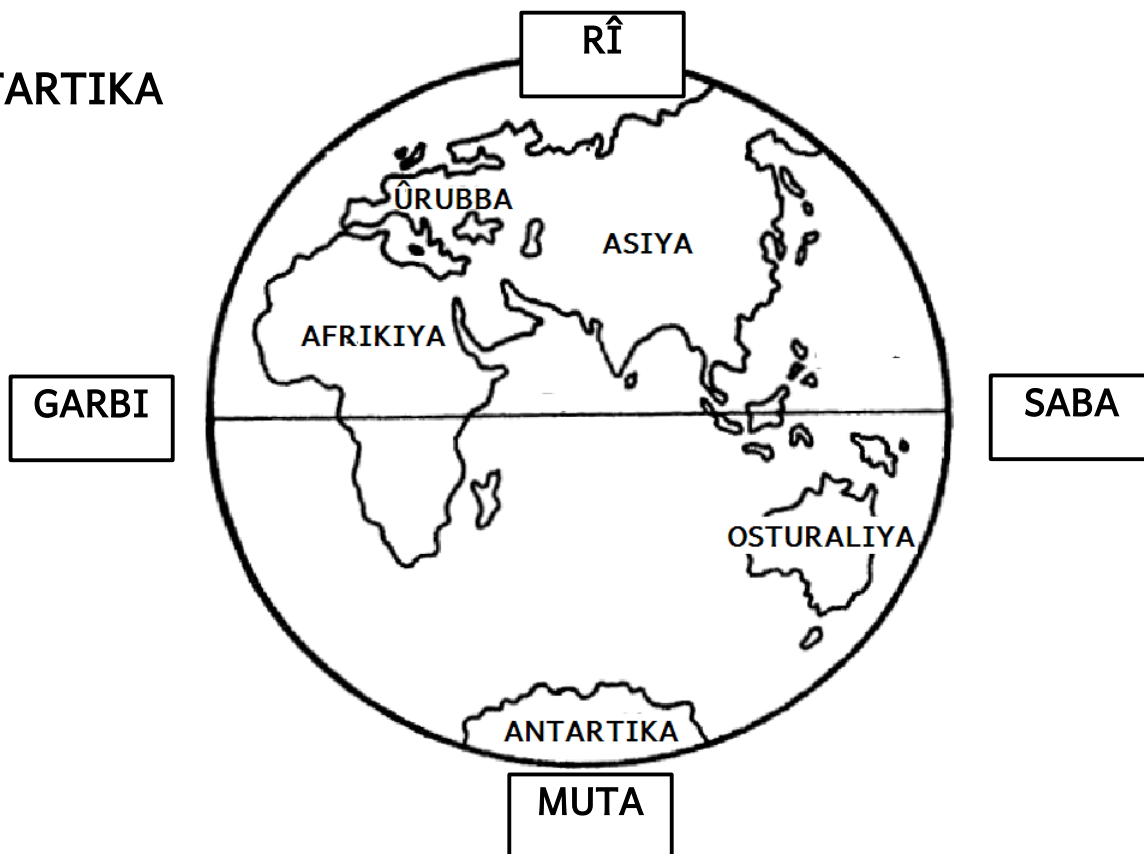

Batarik

OSTURALIYA MBO OGOYANOS MBO

ANTARTIKA

AMIRIKA RÎ NA GI MBO MUTA NA GI MBO

RÎ

Amirika rî nag

FR : Amérique du nord

EN : North America

AR : أمريكا الشمالية

Amirika rî na gi ti dôlan 23 tenegiye. Ilam dôlan kâddunjar mbara ye, ila **Kanada** mbo **Amirika** mbo ye. Amirika ti mirsi taṅ kâddusar wî **Wilayat Al Muttahida Al Amirikiya** uriye.

Kanada ti wilayeṅ 13 tene. Gani ta nîyembo wâsiye ye, yagu wasarṅo nîyembo tene.

Amirika ti du wîlayeṅ 50 tene, ti koy dôla wâsiye ye. Amirikawo saba lo garbi gefeli-ken, tayyara mbo njindiṅ 6 tulusi. Amirika ti koy gani feree tene Cad noṅ, hâgudu gani tuu nîyembo rayni îrijiṅ mbo kûmaci mbo tene. Hâgudu sîngee koy nîyembo cukani tene. Hâgudu sînge ti de dîniyam cukanṅi gi Amirika ye, mirsi taṅa du “sekoya” uriye.

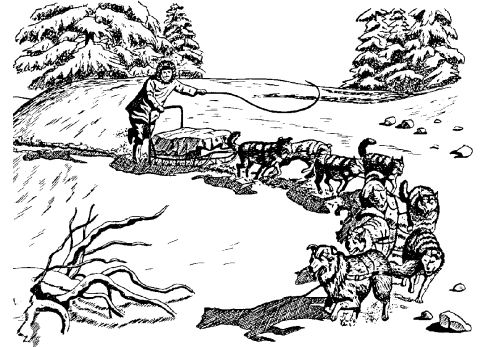
Karitam ba mesere-ken, wîlaya Alaska ti but noṅ tîjiri, ti Kanada molo rî ye, yagu Amirikawo nûrci ye. Alaska ti nîyembo wasarṅo nene gi ye. Hâgudu tâlijko koy kâddu nene gi ye. Yagu **tâlij** ta gi loboka lo sôgi noṅ de nûcuci ye, hâgudu lêle âguri tira gim sîm-sîma noṅ de nûcuci ye. Hâgudu nîyembo kâddu tûsuran, ganu kooy jîsa tûsunji.

Hâgudu wîlaya tu Hawayi uri gi ti Muhit Al Hadim ninda lo Amirika molo nîyembo nelle ye, yagu Amirikawo nûrci ye. Hawayi ti jâzireṅ ye.

Asima Amirika ta gi Wachinṅton te, hâgudu asima Kanada ta gi du Ottawa ye. Hâgudu Kanada lo Amirika lo îngilizu de kâddur ûre, yagu Kanada wîlaya Kîbak uri gim faransaka kâddur ûre.

Amirika molo muta koy dôlan tuu Amirika rî na gi mbo urmake indaye. Ilam dôla ti de kâddi gi **Meksik** te. Meksik ti alle Isbaniya taṅa koroo mo yere, in ken kaa ila âmin-âmin koy kanaa Isbaniya taṅa kâddur ûre, Cad mo kanaa Faransa taṅa ûre gi noṅ.

Hâgudu dôlan tuu sonaa kâddur indaye, tuu **Bahar al Kâribim** kûde jâzireṅ mo indaye. Jâzireṅ ila mana tuu **Kûba** noṅ **Jamayka** noṅ i âjii îniṅa nîyembo nînaṅa ye, âjijaṅa Bob Morliwo koy Jamayka uṅanaye. Hâgudu dôlan **Hâyti** mbo **Jamhuriyat Dominikan** mbo jâzire tîlem indaye.

Ganii tâlij nîyembo kâddi tinda wîm, kaa tuu înger râbbu ken karran kucunṅ gani tuu molo tuum îkegiye.

Hâgudu dôlaṅ Kârîbi taṅa wîm kaa dûni kâddur indaye, alle ûwaṅ îniṅa Afrikiya molo wanaṅanniṅaye. Nîngeya îni gi du gasab al sukarta kadam igeteyaka wanaṅanniye. Kaa wanaṅanniṅa wî nîṅa darta ila tuu Sinigal lo Benin lo Kôṅgo lo ye. Kaa ila ron wanaṅayaka, nîyembo dabaro wandaṅenniye.

Amirika muta nag

FR : Amérique du sud
EN : South America
AR : أمريكا الجنوبية

Amirika muta na gi ti **dôlaṅ 12** nene gi ye. Dôla ti de kâddi gi **Barazil** te. Barazil mo kaa kâddur kanaa burtugalû ûregiye, hâgudu dôlaṅ tuu wîm du kaa kâddur kanaa isbanu ûre. Hâgudu kanaa tuu koy ûre ene.

Nahar Amizon uri Amirika muta na gim ninda gi, dîniyam ti de kâddi ye. Hâgudu saa koy ti de kâddur nene gi ye. Hâgudu kaa tuu ngo ire, Nahar Amizon ti Nahar al Nîl molo koy cukanṅi ye ire. Hâgudu dôlaṅ nîyembo saa kâddur toyke wî i : Barazil mbo Bîro mbo ye, yagu dôlaṅ Fanizwela noṅ Kôlombiya noṅ Ekuwador noṅ Bolifiya noṅ wîm koy firaa toyke tenegiye.

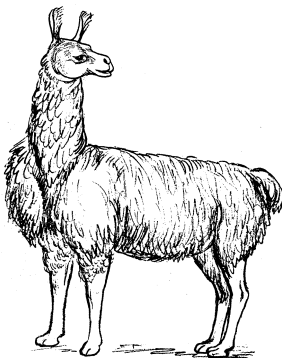
Hâgudu Nahar Amizon ti **îriju sa tebet de tirno** tene. Îriji ilu koy **Amizon** uriye. Îriji ili ti nîyembo wâsiye lo dôlaṅ âday mo nibiya ye. Hâgudu sîṅgee taṅa wî nîyembo rûkki yen, âyṅge koy tîjirindaye. Hâgudu dîsir kooy âṅgayi ye, cey gendan saṅan gar-gar dîṅndiye. Îriji ilim sede kâddur inde, yagu kaa koy indaye.

Îriji sa tebet de tirne gi

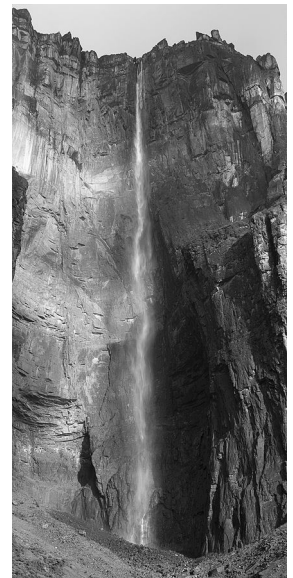
Hâgudu **kuma Andis** Amirika mutam ninda gi ti de dîniyam mbûluta ye. Ti rî lo muta dôlaṅ mârim nibiya ye.

Fanizwela lo kurnaṅ Cili nusula ye. Hâgudu **sara Atakama** Bîro mbo Cili mbo olona mana gim, dîniyam ti tindam de sa sibina ye ire. Hâgudu **tûnjuki** dîniyam ti de cukanṅi gi Fanizwela mo ye, mirsi taṅa **Anjil** uriye. Cukankandi to heluṅ kîlo tûkasi.

Lama

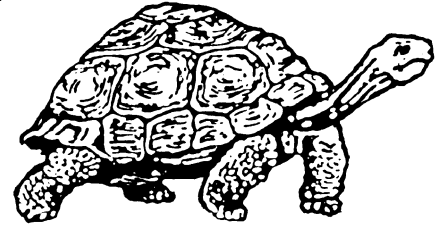
Amirika muta na gi malta taṅa

Tûnjuki "Anjil"

fandaŋta tene, ila mana tu “lama” uriye. Lama ti leri nanna lo, kotu dîri mbo nûne lo, joo jâwi taŋa mbo nûne ye. Hâgudu tiro unuciye, nugi to inaye, jî taŋa waŋeye, siŋaa taŋawo du ulusiye.

Hâgudu Ekuwador mbo munje **jâzireŋ Galabagos** uri indaye. Ilam sede mbo kucice mbo darta tuu nîŋa mbo nûnenda indaye. Ila mana tuu tekeje kâddunjar mbo, hâgudu fatarnje mbo nûnee kû jijirim ârcii nene mbo, hâgudu kucice fir nige mbo fir nigenda mbo kanaa nûnenda mbo indaye.

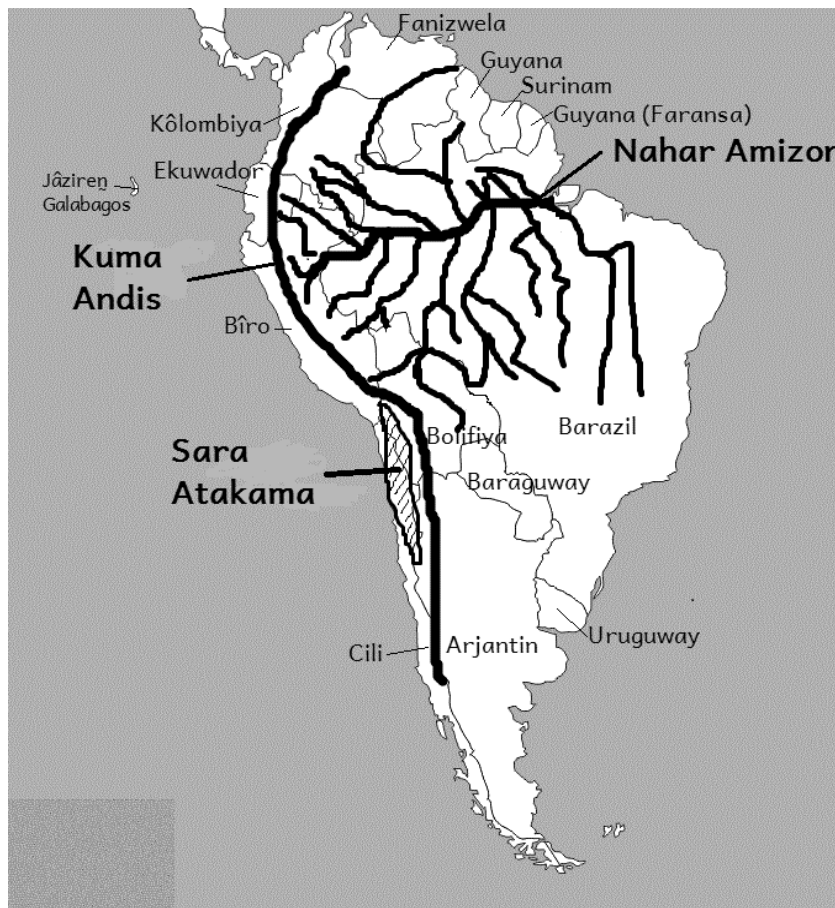
Hâgudu Amirika muta na gi molo hâbutuu sule ndînju oroke mana wî: bûn noŋ ûsee noŋ ababatta noŋ musta noŋ, hâgudu nu dee nîŋa noŋ ye. Hâgudu rebeŋ îme noŋ silikta wasu uci noŋ ye.

Hâgudu bûgulaŋ Amirika muta na gi taŋa kûram koy nîyembo nînaŋa ye.

Sedeŋ jâzireŋ Galabagos taŋam ninda wî

Hâbutuu Amirika muta na gi taŋa

Dîniya

Karita gi dîniyo kooy ambenjere. Dîniya ti wâsiye lo gani nininñira nene gi ye, ilawo **garran** uriye. Afrikiya noñ Ûrubba noñ Asiya noñ Osturaliya noñ Amirika rî na gi noñ Amirika muta na gi noñ hâgudu Antartika noñ, wî kooy garran ye. Hâgudu garra ti de kâddi gi **Asiya** ye, mbarlaña gi du Afrikiya ye, tiro molo du Amirika rî na gi noñ, tiro molo du Amirika muta na gi noñ, tiro molo du Antartika ye, tiro molo du Ûrubba ye, hâgudu ti de sina gi **Osturaliya** ye.

Ba karitam jere-ken, Afrikiya mbo Ûrubba mbo Asiya mbo kooy nînbirna ye. Hâgudu Amirika rî na gi mbo Amirika muta na gi mbo i koy nînbirna ye. Yagu Osturaliya ti jâzire lo nînbirninda ye. Hâgudu Antartika ti koy tuu mbo nînbirninda ye.

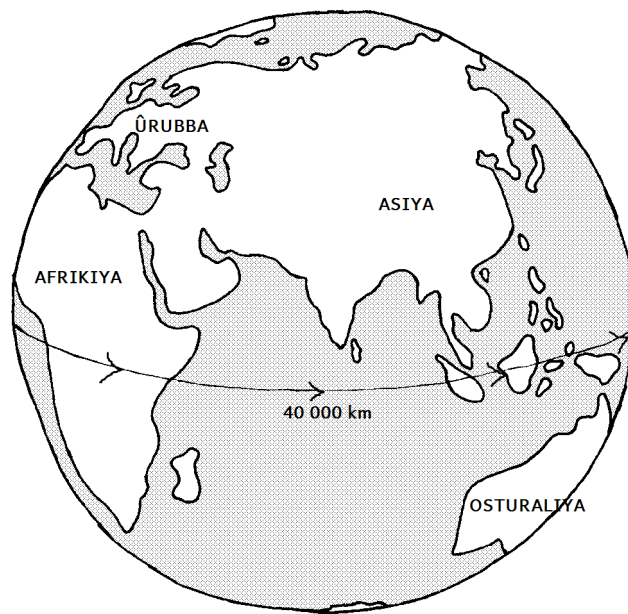
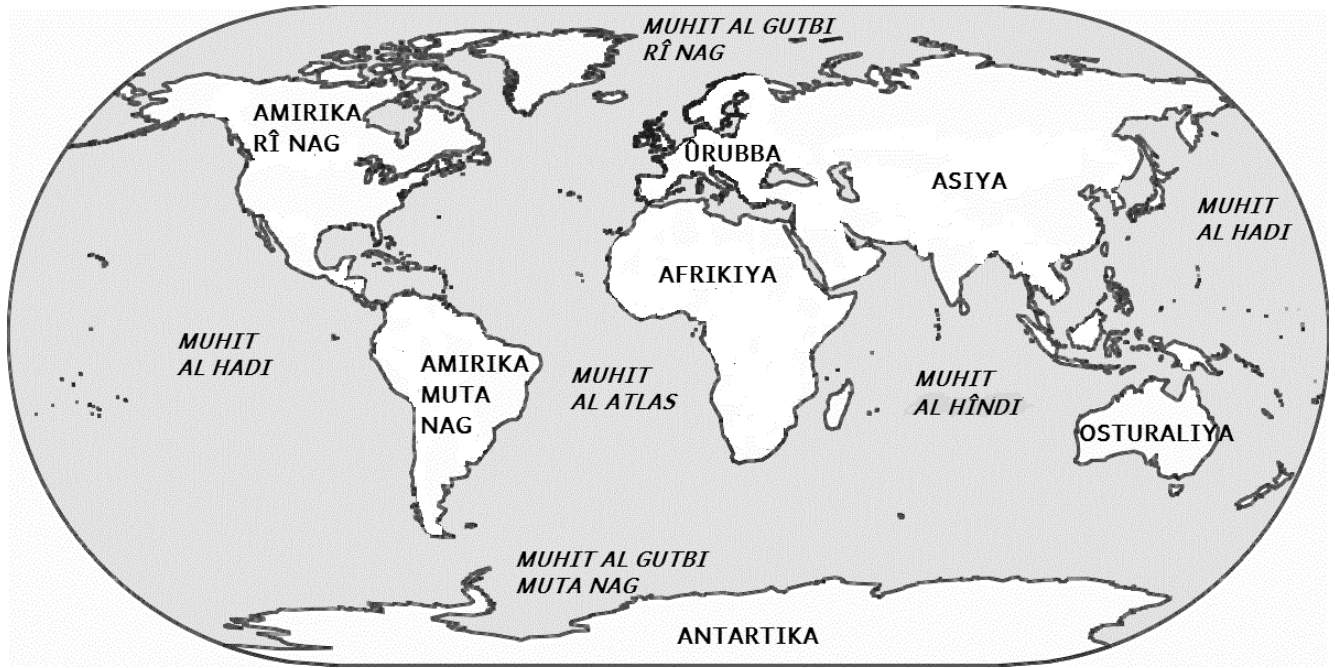
Hâgudu dîniyam garranwo namalaña wî kooy **saa** de ye. Dîniyam gani saa nî gi gani fere molo kâddi ye, gani saa nî gi 71% ye. Saa kâddur inda-ken, sa kâddi tirne. In ken dôlan saa mbo munje ninda wîm sa tebet de tirneye. Yagu Cad ti saa molo ñelle yaka, sa sina ye.

Hâgudu saa muhitta mana wî 97% ye, hâgudu saa baharta nîña mbo radta nîña mbo du 3% ye. Muhit Afrikiya molo saba Osturaliya mbo olona mana gi **Muhit al Hîndi** ye, hâgudu muhit Afrikiya molo garbi, Amirika mbo olona mana gi **Muhit al Atlas** te. Hâgudu muhit Amirika molo garbi Asiya mbo olona gi **Muhit Al Hadi** ye. Hâgudu muhit ti de dîniyam rî na gi **Muhit al Gutbi rî na gi** ye, hâgudu muhit ti de dîniyam muta na Antartika mbo munje na gi du **Muhit al Gutbi muta na gi** ye.

Dîniya ti gûrkundi noñ ye

Kaa alle na dîniya tîno tene gu esereyye, hâgudu saba tukuñi lo garbi ngurumu esereyye, in ken kañgi indiru ninenda gu “Mañ jek kajal gena dîniyo nîndinti” îrnisere. Yagu hâgu osiña gu dîniya ti gûrkundi noñ ye. Mañ kurnañ “Dîniyo tîno anarkiti” ru gani nanjaña gu de gayin koy, gani na gurnaña gim de lândirti.

Gûrkundi dîniya ta gu ñuru abur enan 40 000 km tûkasiye.

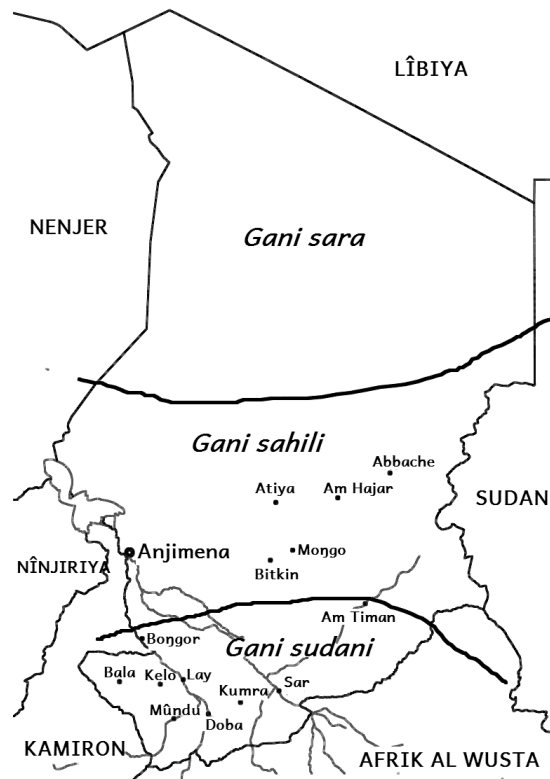
Mêrenja âyngge taña mbo rûbura âguri taña mbo

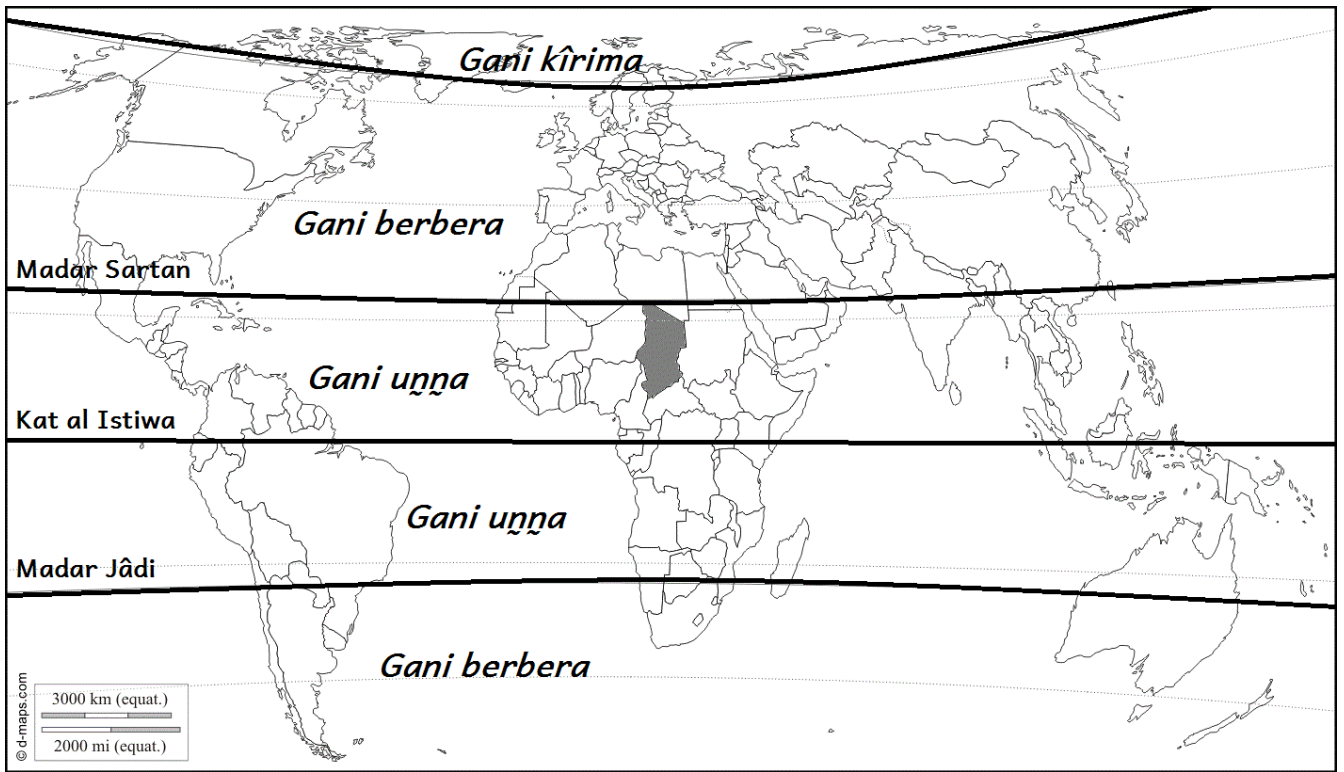
Dîniya ti gûrkundi ye, ñuri ta gu **Kat al Istiwa** uriye. Dôlañ Kat al Istiwa mbo munje na wî, âyngge tebet tanjanje lo unña ye. Hâgudu dôlañ tuu Kat al Istiwa molo ñelle na wî, ayeje tuum âynggo sono nenenise lo kîrima ye, hâgudu ayeje tuum âynggo boko kâddu nenenise lo ñemma ye. In ken gani ilam berbera ye.

Hâgudu **dôlañ mo kûde** koy cakiñ but-buta ye, in ken Cad mo koy caki rî na gi **sara** ta kâddi lo unña ye, hâgudu sa koy sona ye. Kaa rî na wî jâgiyeñ tumurta nîña neneye, hâgudu dîrije koy sây igegiye.

Hâgudu Cad mo ñurim **gani sahilim** hilleje Masaraa nîñ kâddur indaye. Gani sahili ira gi ti sefi noñ ûraña noñ kârifi noñ kori noñ nene gi ye. Hâbutuu oye wî du, asee soror noñ kâcamuu noñ filta noñ hâgudu aniña noñ ye. Hâgudu malta îniña du dee noñ jôci noñ tîce noñ ye. Hâgudu dedeñañ mbo dîrijaña mbo koy indaye.

Hâgudu Cad mo caki muta na gu du gani **sudani** uriye. Sa gani ilim gani sahili ta gi molo kâddi ye. In ken kaa gani ili taña rus mbo âñarii mbo oyeye, hâgudu kûnoo koy ôroci.

Taŋ darta but-but na nîŋ

Kaa alle na wî i gani yakunuŋ kîrima yoŋ unŋa yoŋ âguru nene gi yoŋ taŋ but-buta igenniye. In ken âmin-âmin koy kaa tuu taŋ ila mbo nûne mo de indaye, yagu kaa tuu taŋ kâddur orgoloŋiŋa.

Kema

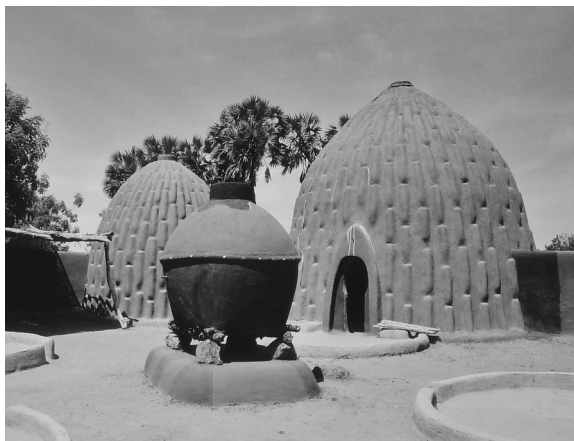
Tûndi

Afrikiya rî dôla Mogorib ira gi taŋ kaa **Berber** ira wî saram ninda lo taŋ **kemaŋ** ne gani tu molo tum lar nîrari ye.

Hâgudu dôlaŋ tuum ganii unŋa lo sîŋgee nene ilam du taŋwo **tûndiŋ** ke gani tu molo tum lar nîrari ye.

Taŋ kûrndetta Afrikiya taŋa

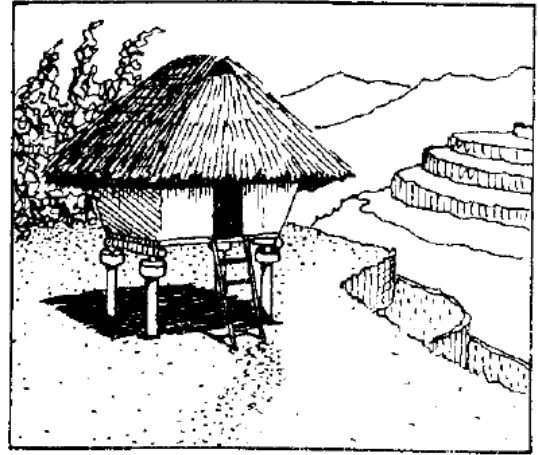

Taŋ kaa Musgum ta nîŋa

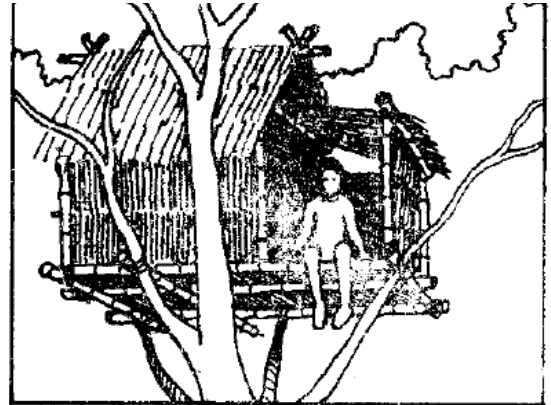
Hâgudu Afrikiyam taŋ heluŋ kooy **kûrndetta** ye. Kûrndet ira gi ti gûr noŋ nâmalanjarna gi ye. Hâgudu kaa Masaraa taŋwo karkara gember mbo, hâgudu târii mbo igere, yagu hâgu morkolaŋ dîsir ken dole taŋu edere.

Hâgudu kaa **Musgum** uri Cad mbo Kamiron mbo ninda wî du taŋ îniŋa wardi mbo aŋundi mbo nûno igeye.

Hâgudu **Asiyam** dôla Filibin uri ilim, kaa **Ifugaw** uri ila, gani înim sa nîyembo kâddi yaka rûsko nîyembo noye ye. Tañ îniña sa kâddi tûkan dafakko tigen, îya ru gîriņgesim dole edereye, tañ îniņam kûde uņunje gi noņ, hâgudu kuru n̄eti îni mbo mamunta mbo undunju igegiye.

Hâgudu kaa **Bagobo** ira ila i îrijim kûde ninda lo gani îni nîyembo uņna yaka, âguru ninde tañ îniņawo sîņgeem dole edereye, in ken sede bîyee wî koy saņan wanarkicendaye.

Hâgudu kaa **Sama Bajaw** ira Filibin mbo Maliziya mbo ninda ila, kûņoo nôroci lo saam kûde de hilleje kesin ninda ye. Tañ îniña du saam kûde tokotiri ndil, gîriņgesi ken, ilim dole tañ ederere, yagu ûwan îniña alle na ila mârkubaņ lo tañ îniña yaka nîndirniña yere.

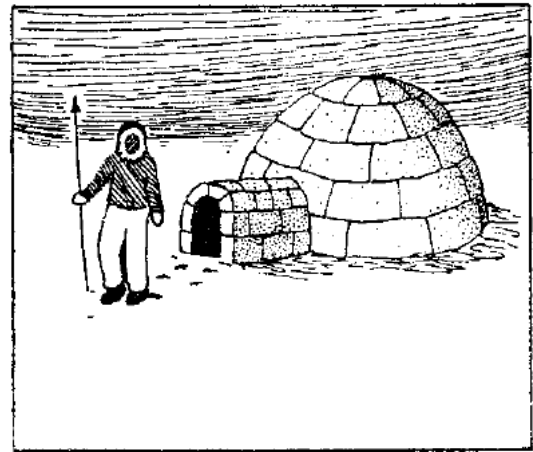
Hâgudu kaa dôla **Bîro** ira **Amirika** muta na gi taņa nahar **Amizon** mbo munje ninda wî, tañ îniņawo saam kûde sîņgee kâddunjar keteren kirari ken kucuņ, ilam dole taņwo edereye. In ken saa kâddur ûkan taņ îniña dole wâmartari, hâgudu saa baka ûkan du taņ îniña dîsir ûcuci.

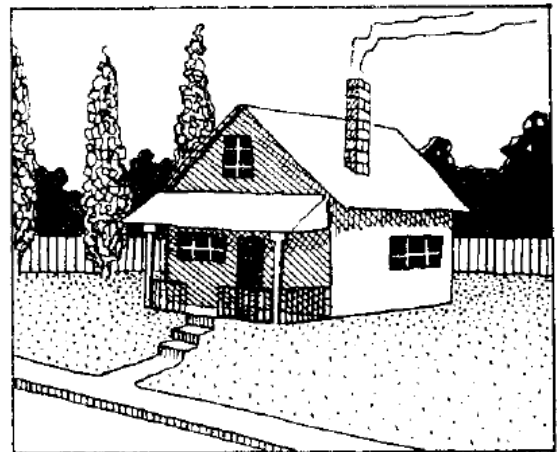
Hâgudu kaa tuu ganii îniņa âguru nenenda lo unņayen, tokotiri ndil cûriņ de igenniye, tuu karkara igeye, tuu du igendaye.

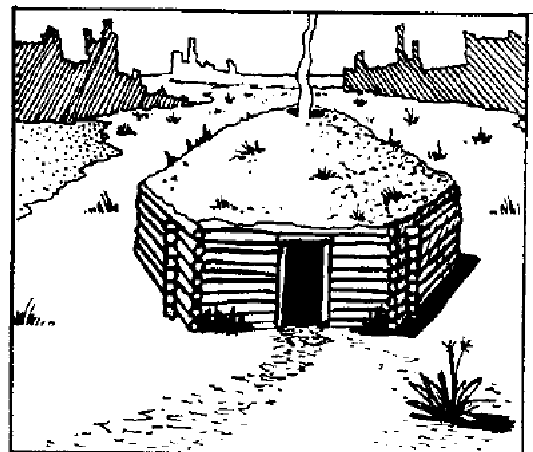
Hâgudu **Amirika rî na gim, dôla** Kanada noņ Jarnilanda noņ, kaa **Inuwit** uri ila gani îni nîyembo kîrima lo kooy tâlij de lo sîņgee kâddunjar nenendayaka, taņ îniņawo tâlijko de tûbta ludaņ taņ îniņawo îmenniye. Taņ îniņam kûde du wasii igeniseye, unķandi wasi ta gi du taņ îniņa njuņņa tûsunji. Taņ ila nîņa mirsi du **igilu** uriye.

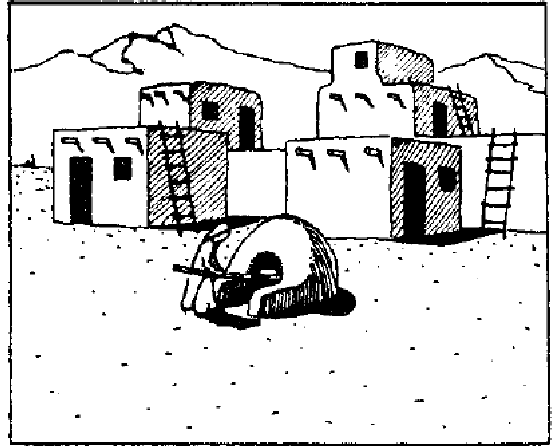
Hâgudu Amirika rî na gim caki tum ayeje tuum nîyembo kîrimaye, in ken kaa ila taņ nîyembo dâņņa kîman ôrociceye. Hâgudu kîrimkandi nîyembo kâddi tûkan du, taņ îniņam kûde wasii igegiye. In ken taņ îniņa îmani gim, gani wasi to kîman ûrunji tînjito koy ilisiye.

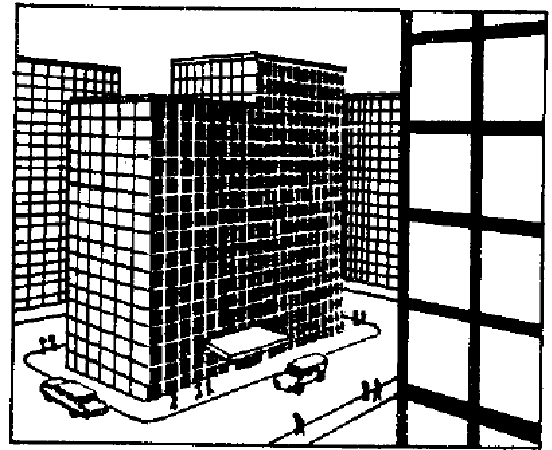
Hâgudu Amirika rî na gim kaa **Nabaho** uri ila taņ îniņawo sîņgee keteren, tokoloņa noņ de soron bargitta ila wardi mbo lenden, hâgudu dole koy sîņgee mbo de rôc wardi mbo norcoņ, hâgudu dalam âgu ûrunji tînjito ilisinniye. Taņ ila nîņa mirsiwo du **hogan** uriye.

Hâgudu kaa **Fuweblu** uri ila i koy Amirika rî na gi mana lo, tañ îniñawo tûbta mbo kûmaci mbo nûgurto dâñña kîman-kodo, tañ tuu koy dole nindidiñiku îmenniye. In ken tañ dole na ilam oyosetiña sîñgee mbo acalta ken oyosenniye, hâgudu kusañ tûkan acalta îniña ila dole ciñgan ondosenniye, sarağ tañ âdu yoñ toyonto îya ru ondosenniye.

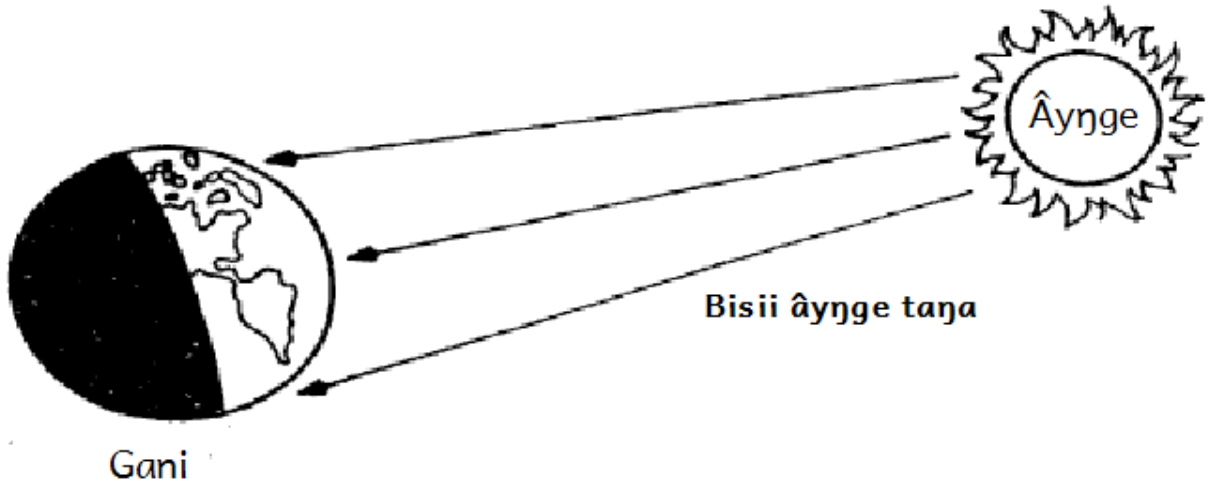
Âmin-âmin dîniyam kooy **mûduntam** kaa kâddur yen, gani reke tûka, tañ nindidiñiku cukani îme, tañ ilawo **amaran** uriye. Hâgudu gîmeya îni gu du îsmanti mbo boro mbo nûgurtan reben mbo îmeye. Amaran tuu ñunjeya nîña ye, tuu du maktabta nîña ye, tuu du sûgta nîña koy ige. Hâgudu tuu du kooy de toron îme.

Âyŋge

Kaa alle na âyŋge mbo kiyeye mbo but-buta eserere. Yagu âyŋge ti koy kiyede ye. Âyŋge ti minta mbo munje yen, tiro kiyeye tuu wî molo kâddu mesereye. Âyŋge ti wasi noŋ ye.

Âyŋge ti munje ye, yagu in munje yande, ŋelkandi to 148 000 000 kîlomitir tûkasi gani molo.

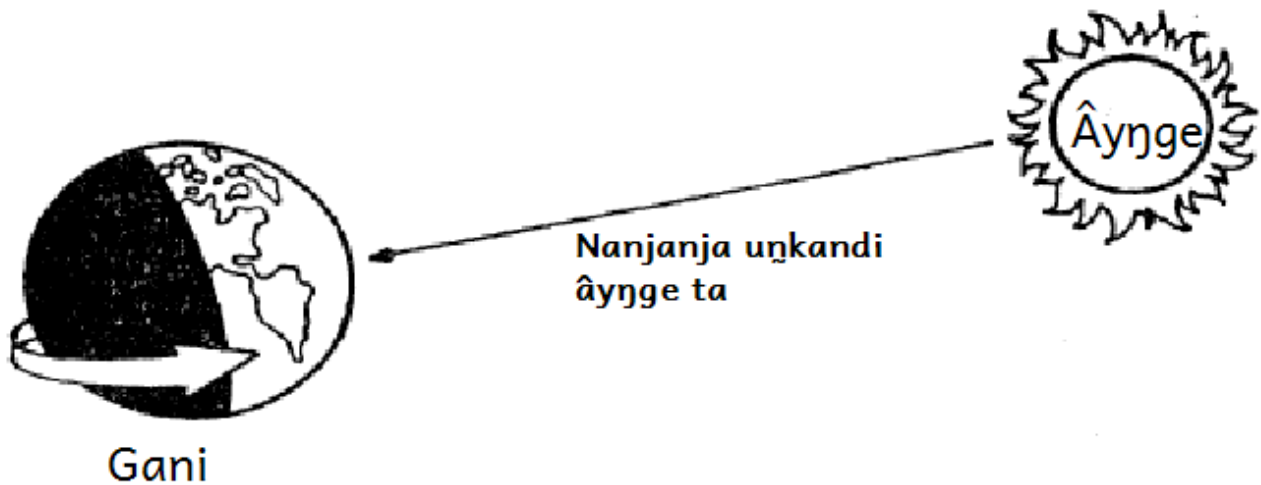

Âyŋge ti nîyembo ndaŋ-ndaŋ te, uŋkandi ta mbo nisa ta mbo kûyyendan hâbutuu îndise koy tîŋar unusindiye, hâgudu hâbutuu nîjirii koy âyŋge kûyyendan indendiye.

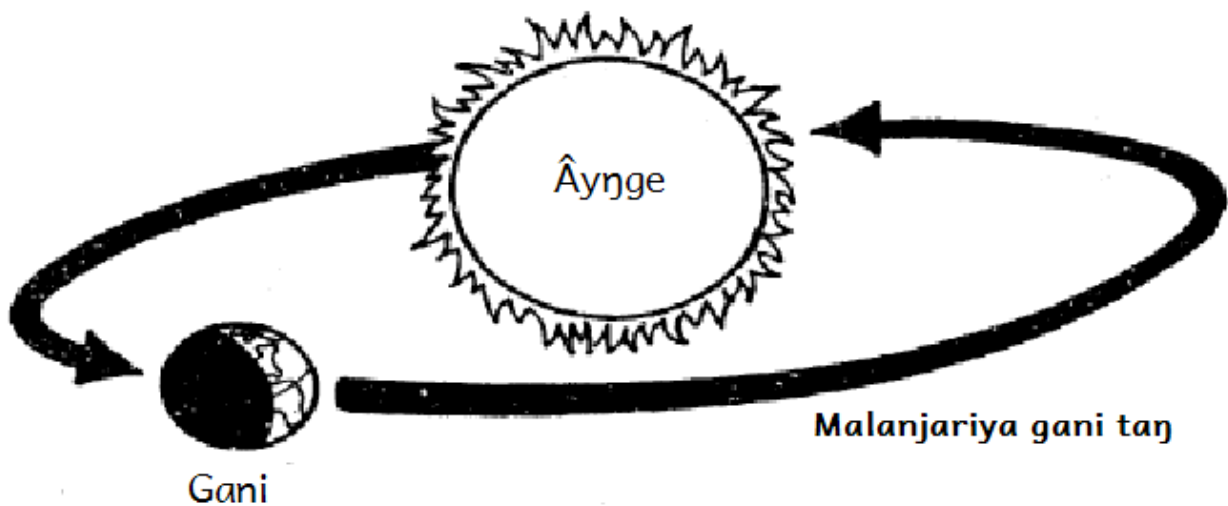
Mâlanjariya gani taɗa

Mi gani tâmalanjari noɗ ambirnde, yagu ti gûrkundi noɗ bûnga ken tâmalanjari, hâgudu ti âyɗgo koy tamalanje.

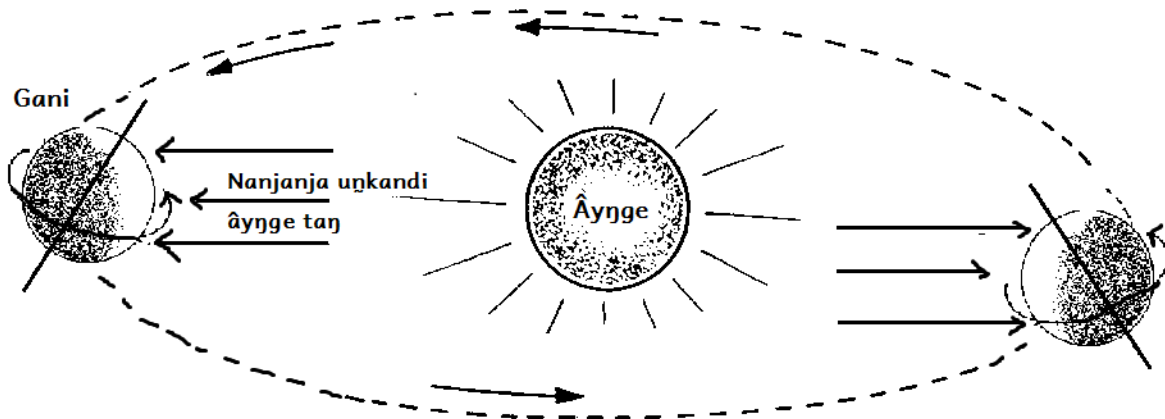
Hâgudu gani ti gûrkundi noɗ telle tâmalanjarnan, caki âyɗge tanjaɗa gi duro tû-ken, tanjaɗnda ili du kusaɗ tûkasi. In ken Cad mo duro tûkan, Osturaliya kusaɗ tûkasi. In ken telle tâmalanjarna gi **lêle tîle** ye. Mâlanjariya ta gu du garbi lo ndâɗin sabbu tigeɗiye.

Hâgudu gani ti âyɗgo telle tamalaɗi gu **seno** tûɗunje.

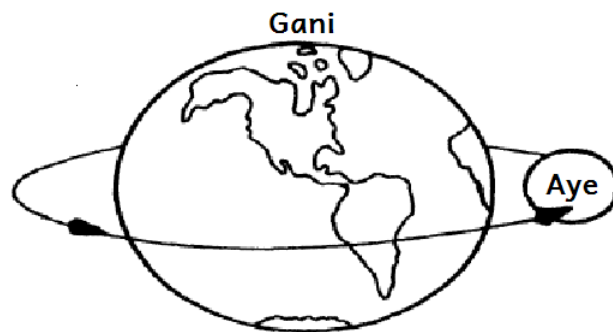
Hâgudu mâlanjariya taɲa **bûŋga tenan** âyŋge mbo munje na gi unɲa tûkasi, hâgudu ɲelle na gi kîrima tûkasi. In ken unɲkandi tarin, kîrimkandi tarin tigegeye. In ken telle bûŋga tenan, **ayeje iti** ɲun-kodo tûrburari.

Gani tâmalanjari noŋ ambirnde, yagu ba nandadal tâmalanjari gu gosiŋto ninnde-ken, âyŋge sefi tû-ken ɲgur lo tîŋar, ɲgur tîliŋe-ken nandadala jîkala, hâgudu kârifi tûkan ɲgur lo tîŋar, ɲgur tîliŋe-ken sîkal. Gim kûde koy gosiŋndan, ânjuero sefi tag ɲgur tûkasin, kârifi tag ɲgur tûkasi-ken sîkal. Hâbutuu mûrana wî but-buta ûkasi gu, gani taɲa mâlanjariya molo ye.

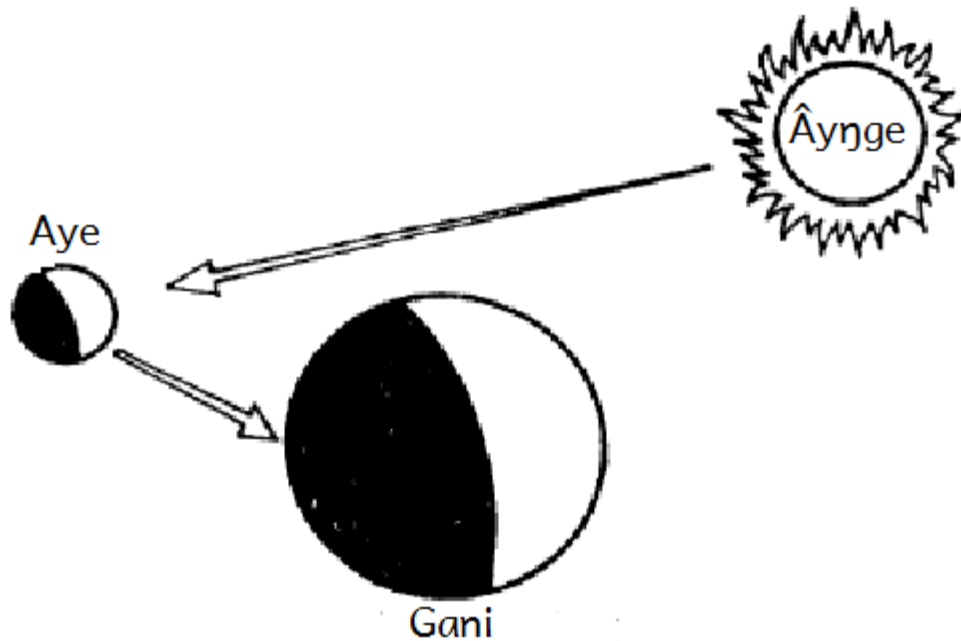
Aye

Aye ti koy namalanje ye, sura gi kâddikandi aye ta mbo gani ta mbo ambenjere. Aye ti ganu telle tamalaŋi gu joo 30 tûŋunje. In ken joo 30 na ila aye ye.

Aye ti ganim âyŋge molo munje ye. Hâgudu ɲelkandi to gani molo 400 000 km tûkasi. In ninda gi mbo kaa tuu ayem ko wara.

Hâgudu aye ti dây to fandaŋko nenenda ye, âyŋge tiro tinisiŋin ti du ganu tinisiye.

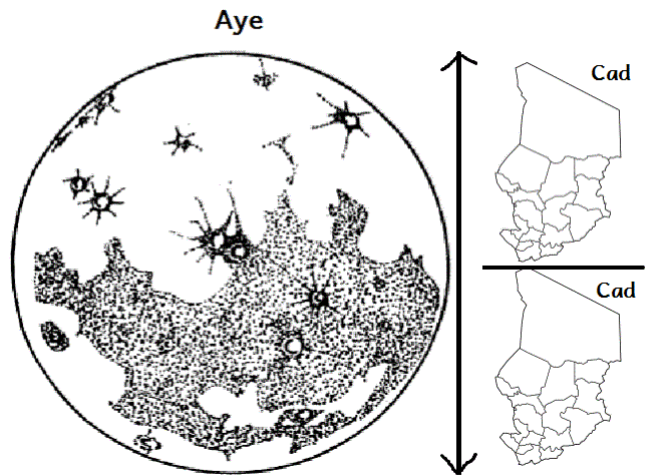
Aye ti ŋgonda yoŋ?

Mi ayo mesere-ken, ayem kûde âsuro maama ta mbo nûno mesere. Aye ti hâbutuu tûkunjurumta mbo tôfoje mbo tene, ila lo âsuro maama ta mbo ûneye.

Hâgudu aye ti âguru nenenda ye, saa du nenenda ye, in ken hâbutuu nîjirii tenende. Sîŋgee mbo sede mbo kûyyenda ye.

Aye ti gani molo sona ye, aye ti wâsikandi to ganu ganii as cek enan, ti tîle to tânino tûti.

Aye taŋ kûnii wî Cadko rî lo muta jo mbîr abur ena nanna ye.

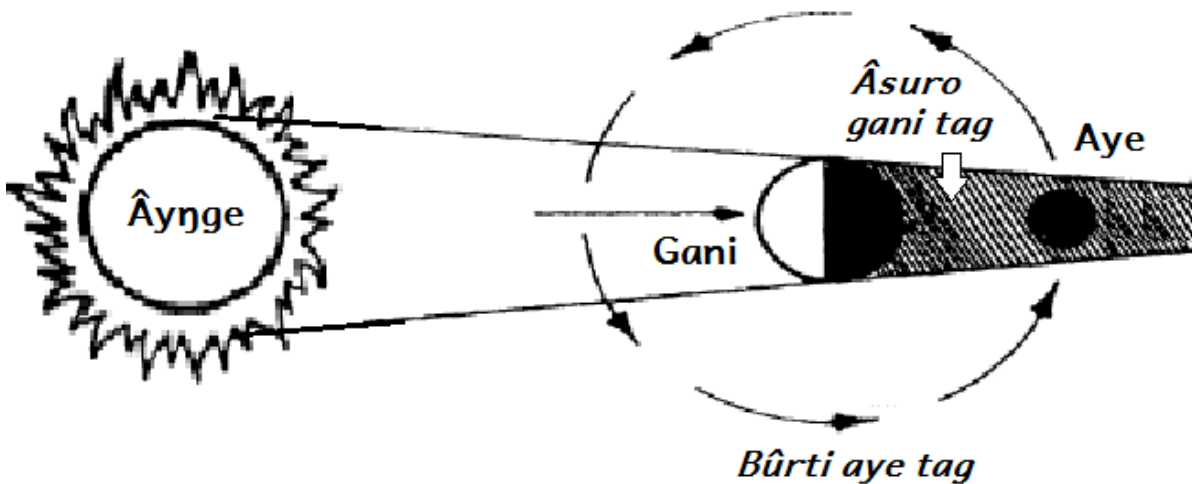

Lîsa aye taṅa

Aye tîyi-ken, gûrko wîlit in kucuṅ-kodo fur-fur ninda kû nisa to sona tû-ken, gani koy dũṅgi tû-ken, “Aye tîya” miraye. In ken kimiṅ mbo kaa kâddusar mbo kôdokosi mbo bîtasi mbo kul sa nûgultaṅ toro jalala ige-de, aye tinisiṅin ilisiye.

Aye ti ṅgâri nda tû-ken tîsiyoṅ? Sura gi ambindilti. Âyṅge noṅ gani noṅ aye noṅ bûrtu tîlo îbinin, âsuro gani ta gi ayo tôrocin, âyṅge du saṅan ayo tinisiṅndi-ken gani dũṅgi tûkasi.

In ken mi “Aye tîya” miraye. Yagu aye ti tîsindaye, âsuro gani ta lo tôrociceye.

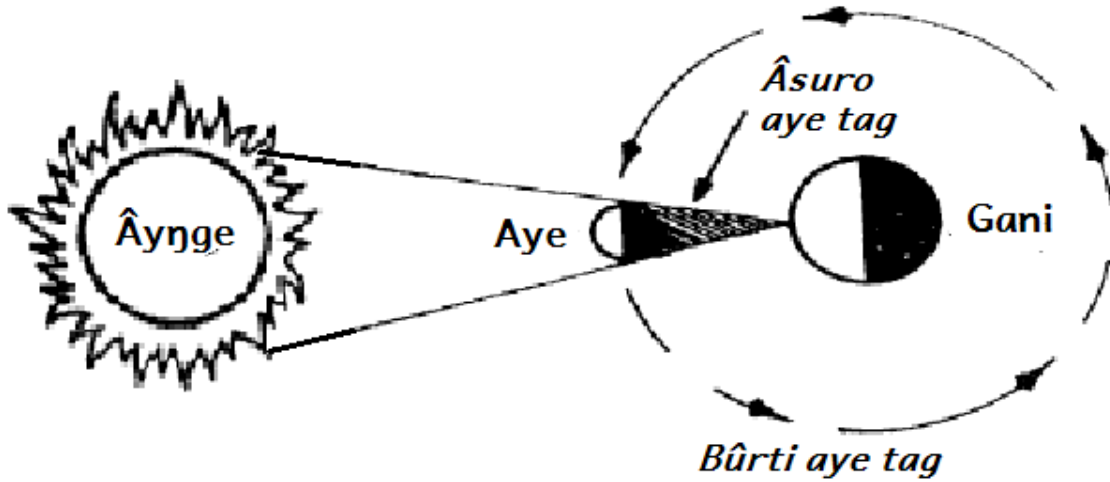
Lîsa âyngge taŋa

Âyngge tîyi-ken, ti aye noŋ gûrko wîlit in kucuŋ-kodo kâw-kâw fur-fur ninda kû nisa to sona tû-ken, ganii tuum fayit dûngi tûkasi. In ken âyngge tîyan kaa tuu salata rakaŋ mbara igenise, tuu du Mulo ûruji.

Âyngge tiro ngâri nda tû-ken tîsiyoŋ? Sura gi ambindilti. Âyngge noŋ aye noŋ gani noŋ bûrtu tîlo îbinin, âsuro aye ta gi ganu tûrocin, “Âyngge tîya” miraye.

Yagu aye ti sibina lo ganu kooy tûrociendaye. Hâgudu gani ti nâmalanjari gi yen, aye du ganu namalanje yen, in ken lîsa âyngge taŋa kâddu îndinasindaye.

In ken “Âyngge tîya” miraye. Yagu âyngge ti tîsindaye, âsuro aye ta lo ganu tûrociceye.

Kâwkabta

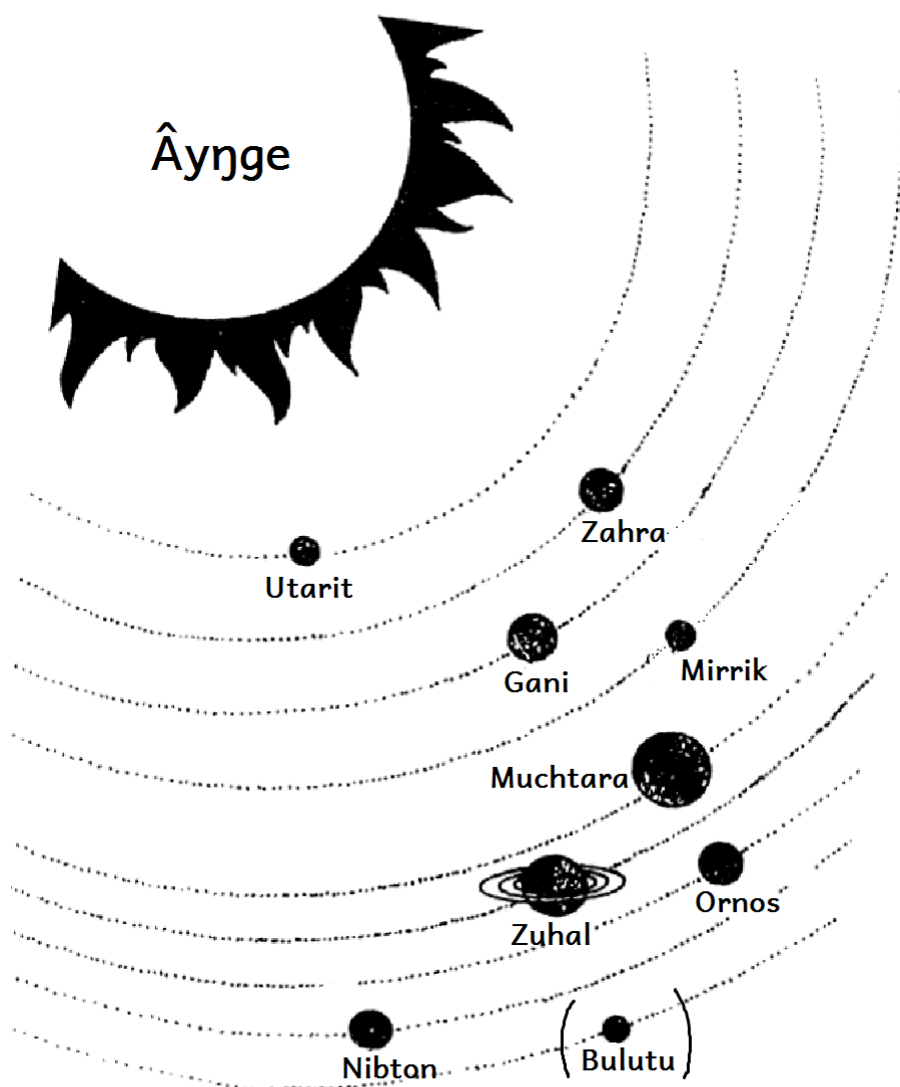
Kâwkabta i ganii lo âynggo namalanje ye. Hâgudu i aya ye, tuu sonaa ye, tuu du kâddunjar ye. Gani mi mindag koy inta mana ye.

Âyngge ti nîyembo kâddi ye: kâwkabta kooy odoronan koy kâddikandi âyngge ta gu warkindiye. Âyngge ba tañi nanna yan, gani mi minda gi âtiye nanna de ye, ti tindam.

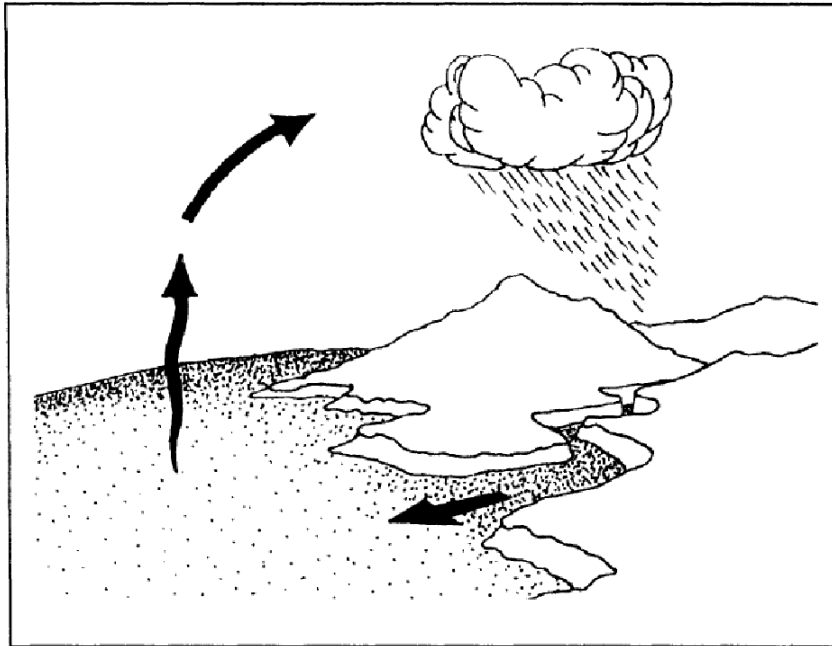
Kâwkabtam ti de sina gi **Utarit** te, hâgudu ti âyngge mbo munje lo nîyembo unna ye. Kâwkabtam ti de âyngge molo nelle na gi **Nibtan** te. Yagu ti de nelle na gi alle Bulutu yere, Bulutu ti nîyembo sona yaka, kâwkabta molo sule ela.

Hâgudu kâwkabtam ti de kâddi gi **Muchtara** ye. Muchtara ti kâddikandi to gani minda gi tañ ganii âdumo (1000) tûti. Hâgudu kâwkabtam ti de nomoŋe gi **Zuhal** te ire. Tiro nelle lo jeren koy gûrta wîlit in nâmаланjarna îjiri.

Kâwkab **Zahra** ti ganim nîyembo munje yen tiro kiye noŋ de mesere, yagu ti koy kâwkab te, kaa Masaraa i tiro “Gîrfe Caciŋ” uri.

Ŋgo ken sa t̄eri?

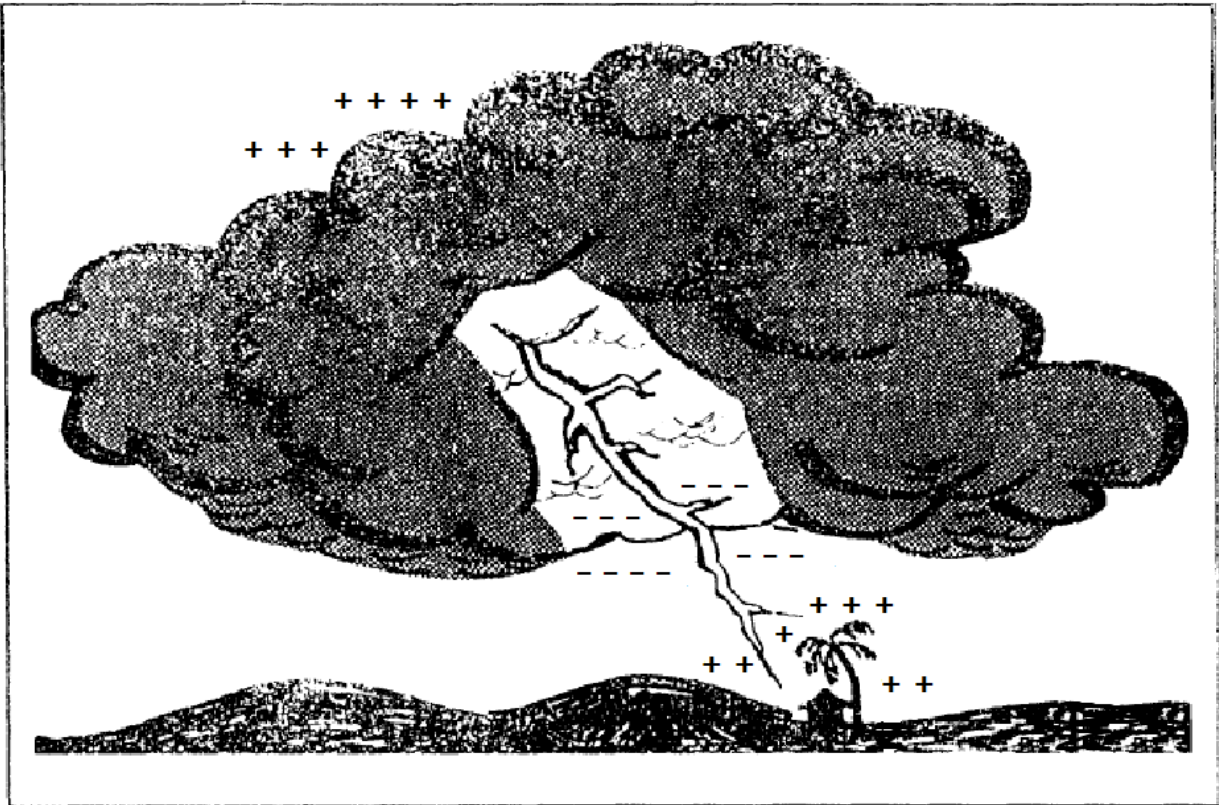

Uŋkandi k̄addi t̄u-ken, **sulo** saa barta n̄ŋa molo madari n̄ŋa molo kooy t̄iŋ dole yon, âguri k̄irima gu ko wanarkin turburuŋin t̄iran **âbiyari** ûkasiye.

Âbiyari t̄iran n̄iyembo lirra k̄u so irneye.

Hâgudu yômko-yômko âguri n̄iyembo k̄addi t̄u-ken, saa nirnee ilawo dole laso turburi-ken **kiyeje** k̄u ûrasire.

Wâlak geya sa taŋ

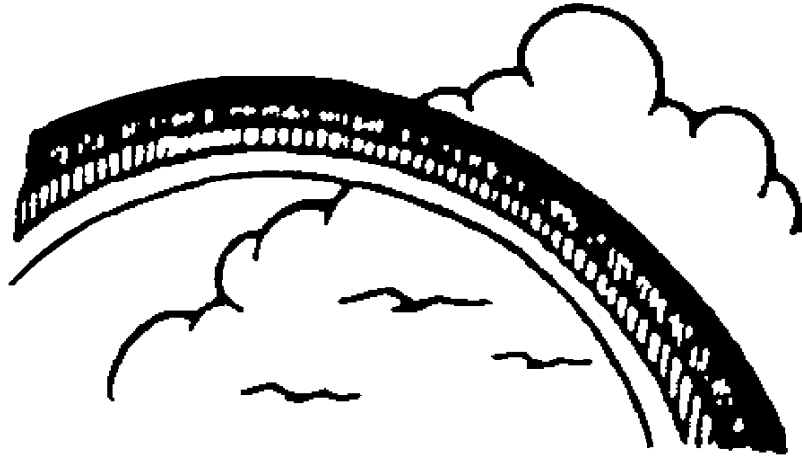

Wâlak geya sa ta gi ti **âbiyari** molo nînjari ye. Dînjara ta gu âbiyar so nirnaŋtiŋa ilawo âguri torfolin kîrimkandi mbo tîran mûkul njuŋŋa kû, rîkirnu wasu uŋe. Wasi âbiyar nî gi ti nîjirinda ye, yagu âbiyar nîŋ dîsir mana gi in ninda ye : — —, tiro salib uriye. Hâgudu âbiyar ganim munje ware-ken, ganim mo wasu nîjirindo but uŋe, wasi gi ti du in ninda ye : + +, tiro mujib uriye. In ken wasi âbiyar nî gi mbo wasi gani ta gi mbo but-buta yen, wasi âbiyar nîg sîr gani ta gu toddore.

In ken wasi nûsura ili lo hâbutu tîrfilin “Masalŋgi tîrfile” miraye. Masalŋgi ti nîyembo uŋŋa lo kîrimkandi âguri ta tîrfilin tânarŋireye. Yagu âbiyar i de koy wasii but-but uŋanan, dole wâlak ige.

Hâgudu sa ti wâlak tige gu jere yagun tûri gu ginendan, sa ñelle ye. Ba wâlak ken tûri gu gine-ken, sa munje ye. Hâgudu wâlak geya mbo gûriya mbo gê de sero gine-ken, sa nîyembo munje ye.

Masalŋgi

Masalŋgi ti sa tare-ken, fitte noŋ gô ndil gô ndil neno nŋjiri ye, kaa Masaraa i “Âtiye kana molo âtiye kanam tindireye” ire. Hâgudu gani tindila ilim kaa tuu dîkko tenjere ire. Hâgudu “Masalŋgi taŋ njori kaŋ mesere” ire. Ila i furŋgi noŋ, rayŋgi noŋ kôŋgi noŋ ye.

Yagu masalŋgu tiro kaa kooy osi gi ti sa sesseka tige-ilim, âyŋge taŋ nŋram sessekawo inisiŋin, **njori but-but îjiriye**. Njori ila i mâri ye, i âyŋge taŋa nisam mo ninda ye, yagu sa kûyyendan mi meserndaye. Njori mâri na ila i furŋgi noŋ, fur-fur ninda noŋ, âbunati noŋ, rayŋgi noŋ, zari noŋ, nîli noŋ binifsaji noŋ ye.

Kûmaci

Kuma ti de cukaŋgi Cad mana gi ti **Îmi Kûsi** uriye. Ti gani tinda gi Cad mo rî kûmaci Tîbisti ira ila moye. Hâgudu cukankandi to du 3,4 km ye.

Hâgudu Sudan mo kuma ti de cukaŋgi gi ti **Jabal Marre** ye, ti cukankandi to 3,1 km ye.

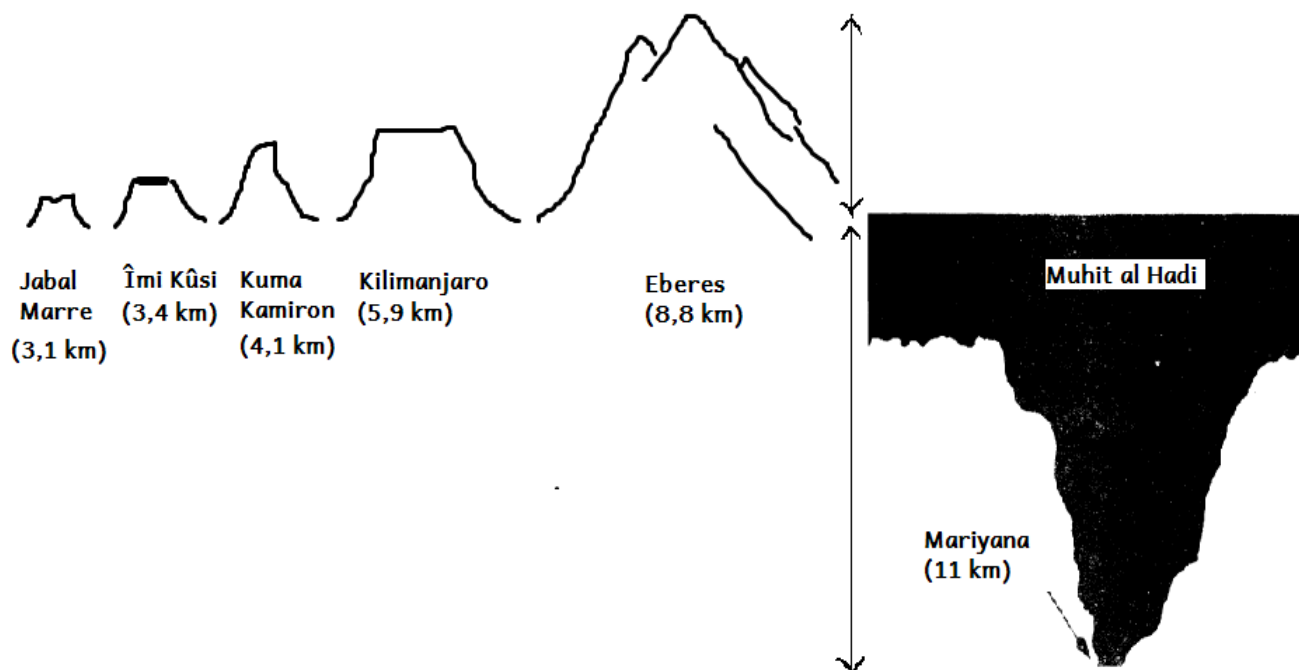
Hâgudu **Kuma Kamiron** uri gi ti dôla Kamiron moye, ti kûmaci tuu ila molo ti de cukaŋgi ye. Cukankandi to 4,1 km ye.

Hâgudu gani Afrikiya ta gim kooy kuma ti de cukaŋgi gi ti **Kilimanjaro** uri gi ye, ti dôla Tanzaniya mo ye. Ti cukankandi to 5,9 km ye.

Hâgudu kuma dîniyam kooy ti de cukaŋgi gi ti **Eberes** uri ye, ti gani tinda gi du Asiya moye, dôla Nebal ye. Cukankandi to du 8,8 km ye.

Hâgudu kaa tuu ganii muhitta nîŋa koy abur enaye. Abur ena gim, ganii kooy sawa yande, tuu tûkuŋi tuu ŋgûrumi ye. Yagun ti de ŋgûrumi gi **Mariyana** uriye. Ti dôla Filibin mbo munjeje, muhit ti tinda gi Muhit al Hadi mo ye. Hâgudu cukankandi to 11 km ye.

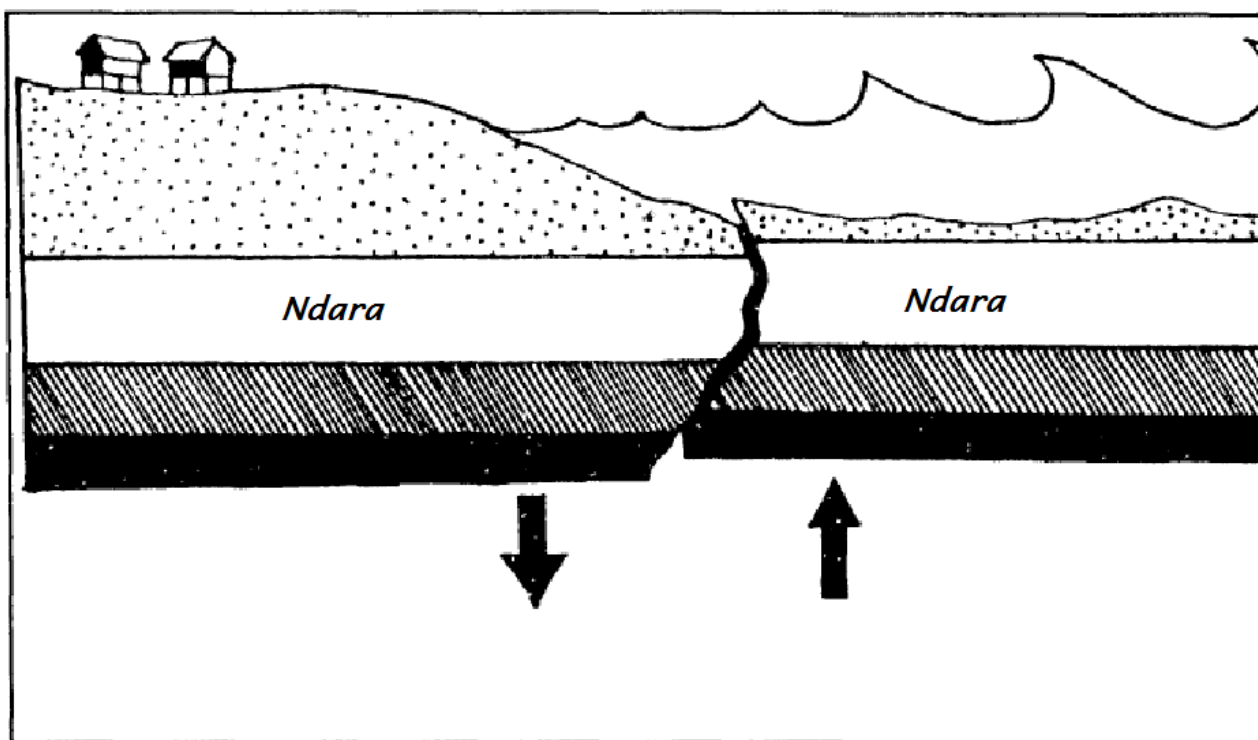
In ken cukankandi muhit ta dîsir na gi kûmaci molo cukaŋgi ye.

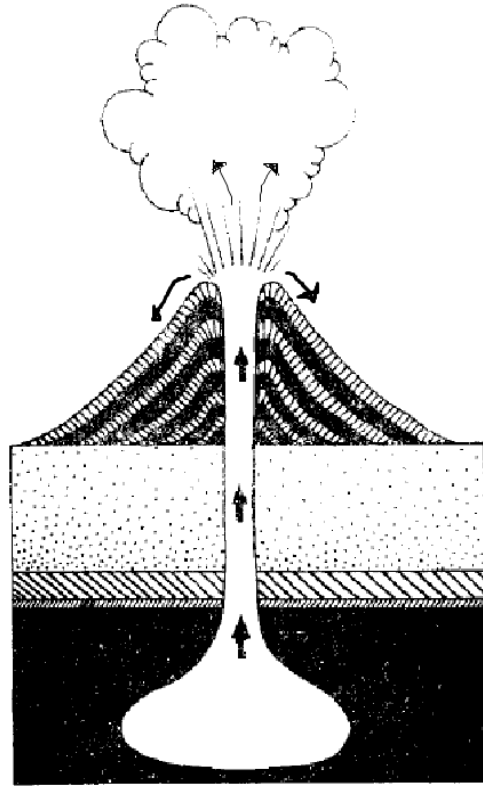
Gîjik geya gani taɗ (Zîlzal)

Gani ba gîjik tenani ngâru tigeyoɗ? Gani gîjik tenani, hâbutuu îmana wî kâddur wârmi, hâgudu kaawo koy kidiresin tayawe.

Yagu gani ti nggo ken gîjik tigegiye? Gani ti kuburkuɗi ta dole na gi âbi ye. Dîsir na gi du ndara ye. Ndârası i ganii tuu nuɗuɗa ye. Ndârası molo dîsir du nîyembo unɗa ye, unɗandi ili ndaro sîr tenndenin kâciɗ ndara taɗa wânjafirnin, ganii gîjik-gîjik tigegiye.

Bûrkan

Bûrkan ti gani molo nînjari ye. Kuma molo dîsir nîyembo unna lo, unkwandi kûmaci dîsir na nan lakan ndaro koŋoŋ nînjari ye.

Tîŋari gim, sûlo unna mbo fûlfundi mbo kojojomari mbo kooy tîŋar dole yon wârcawi, nâlkana unna wî du tîŋar saa noŋ de fâw ke ganu inaye.

Bûrkan tîŋaran, hâbutoo tiro mbo munje ninda wî kooy tîŋe, hâgudu kaa koy kâddur îsi. Yagun gani bûrkan tiŋana gi, ûjim hâbutoo îndisaŋan nîyembo kalla ûkasi.

Kuma **Îmi Kûsi** Cad mana gim alle tîŋaranniyere, yagun hâgu tîŋarndiye. Hâgudu kuma **Jabal Marre** Sudan mana gim bûrkan tîŋar-kodo lân narniŋa ye, hâgu tîŋartiyon tîŋarndiyon mosende. Hâgudu **Kuma Kamiron** ti alle nîŋara ye, yagun hâkkoy ûyom koy tîŋarti. In ken bûrkanta i tuu nîyaa, tuu narniŋaa, tuu nîjirii koy indaye.

Bûrkanta dîniyam nînaŋaa wî i: kuma **Karkatowa** Ândunusiya na gi noŋ, kuma **Fele** jâzire Martinik na gi noŋ, hâgudu kuma **San Heleniz** Amirika na gi noŋ ye. Yagu bûrkan dîniyam ti de kâddi gi **Mawna Luwa** ye, ti jâzireŋ Hawayi Amirika na gi mo ye.

Kanaa bokoṅa

Kanaa saa niṅa

- * **Sa:** sa ba ira-ken, i mbara ye, nirne mbo ûlle mbo ye.
- * **Irara:** irara ba ira-ken, cerettiye sa taran saa naṅ idam noyke gi ye.
- * **Ida:** ida ba ira-ken, iraraṅ naṅ saa ti tindam oynin, ti du madaldim naṅ noyke gi ye.
- * **Madaldi:** madaldi ba ira-ken, idaa saa naṅ ti tindam oynin, ti du naṅ bahar mo noyke gi ye.
- * **Kûdo:** kûdo ba ira-ken madaldi kâciṅe moyoṅ, ida kâddi ta kâciṅe moyoṅ, saa ganu ṅgûrumu ûllaṅin, saa tîran îndinasi ili lo kûdo ye.
- * **Kurti:** kurti ba ira-ken, gani ṅgûrumim saa jîm ke, sefim koy nîndinasi iliye.
- * **Nakakare:** nakakare ba ira-ken, saa sefim koy kuma mo lo yoṅ ida mo lo yoṅ, saa tîjaru niṅari ilawo nakakare uriye.
- * **Rad:** rad ba ira-ken, gani dîrim nenam saa tîran kâddur nûṅunje ilawo rad uriye.
- * **Tûnjuki:** tûnjuki ba ira-ken saa gani tûkuṅi molo ṅgûrumim nûcuci gu tûnjuki uriye.
- * **Nahar:** nahar ba ira-ken saa tebet de niṅari gi ye.
- * **Bahar:** bahar ba ira-ken saa kâddur ne ganu wâsiyo nula, madari yoṅ naharta yoṅ saa naṅ ti tindam oykegiye.
- * **Muhit:** muhit ba ira-ken ti bahar molo nîyembo kâddi gi ye.

Dôlaṅ mbo asimaṅ mbo

Afrikiya

Dôla	Asima	Dôla	Asima
Afrik al Wusta	Baṅgi	Lîbiriya	Monrofiya
Aṅgola	Luwanda	Lîbiya	Tarabalus
Benin	Borti Nofo	Lisoto	Masiru
Botsuwana	Gaboron	Madagachgar	Antananarifo
Burkina Faso	Wagadugu	Malawi	Liloṅwe
Bûrundi	Bujumbura	Mali	Bamako
Cad	Anjimena	Mâsar	Gahira
Gabon	Lîbrafil	Mogorib	Ribat
Gambiya	Banjul	Morichos	Borti Luwis
Gana	Akra	Mozambik	Mabuto
Giniya	Konakri	Muritaniya	Nuwakchot
Giniya Bîsaw	Bîsaw	Namibiya	Winhok
Giniya Istiwa-Iya	Malabo	Nenjer	Niyame
Irritiriya	Asmara	Nînjiriya	Abuja
Jazar al Gamar	Moroni	Ras al Akdar	Baraya
Jazayir	Jazayir	Ruwanda	Kigali
Jîbuti	Jîbuti	Saw Tome wa Birinsibi	Saw Tome
Junub Afrikiya	Biritoriya	Sawaziland	Mbabane
Junub Sudan	Juba	Sayil al Aj	Yamusukuro
Kamiron	Yawunde	Sichal	Fiktoriya
Kîniya	Nayrobi	Sinigal	Dakar
Kôṅgo	Barazafil	Sira Lîyun	Firitawun
Kôṅgo Dîmmukuratiya	Kinchasa	Sudan	Kârtum

Dôla	Asima
Sumal	Mogadichu
Tanzaniya	Dodoma
Togo	Lome
Tunis	Tunis

Dôla	Asima
Uganda	Kambala
Usubiya	Addis Ababa
Zambiya	Lusaka
Zimbabwe	Harare

Ûrubba

Dôla	Asima
Alamaniya	Bârlin
Albaniya	Tirana
Andora	Andora la Fella
Beljika	Buruksel
Belarus (Rûsiya Beda)	Minsk
Biritaniya	London
Bolanda	Warsaw
Bosniya Heresik	Sarayefo
Bulgariya	Sofiya
Burtugal	Lichbona
Cik	Barag
Denmark	Kôbanhagan
Estoniya	Tallin
Faransa	Baris
Fatikan	Fatikan
Finlanda	Helsinki
Hôlanda	Amsterdam

Dôla	Asima
Irlanda	Dablin
Isbaniya	Madrid
Islanda	Rekyafik
Italiya	Roma
Jabal Aswad	Bodgorika
Korowatiya	Zagreb
Kosofo	Brichtina
Latfiya	Riga
Lichtanchtayin	Faduz
Lituwaniya	Filniyus
Loksomborig	Loksomborig
Majar	Budabest
Makadoniya	Skobfi
Malta	Falletta
Monako	Monako
Moldofiya	Kichinaw
Namsa	Fiyena

Dôla	Asima
Narwîj	Oslo
Romaniya	Bukarest
Rûsiya	Mosko
San Marino	San Marino
Serbiya	Belgrad
Solofakiya	Baratislafa

Dôla	Asima
Solofiniya	Lyublyana
Suwed	Stokholm
Suwisra	Bern
Ukraniya	Kiyef
Yunan	Asina

Asiya

Dôla	Asima
Afganistan	Kabul
Ândunusiya	Jakarta
Arminiya	Yerefan
Azerbijan	Baku
Bahren	Manama
Bakistan	Islam-abad
Baŋgladech	Daka
Burnay	Bandar Siri Begawan
Butan	Timfu
Filibin	Manila
Fitnam	Hanoy
Gabrus	Nikosiya
Gatar	Dowha
Hînd	Nîyu Delhi
Imarat al Arabiya al Muttahida	Abu Zabi

Dôla	Asima
Irak	Bagdad
Iran	Tâhran
Israyil	Tel Abîb
Jâzireŋ Maldif	Male
Jorjiya	Tibilisi
Kambodiya	Binom Benh
Kazakistan	Astana
Kirjistan	Bichkik
Kûriya Chimaliya	Biyonŋ Yanŋ
Kûriya Junubiya	Sol
Kuwet	Kuwet
Lawus	Fiyentiyan
Lubnan	Bayrut
Maliziya	Kuwala Lambur
Miyanmar (Burma)	Naybidaw

Dôla	Asima
Mongoliya	Ulan Bator
Nebal	Katmandu
Oman	Masgat
Sin	Beyjiņ
Singafora	Singafora
Siri Lanċa	Kôlombo
Sûdiye Arabiya	Riyad
Suriya	Dimachk
Tajikistan	Duchanbe

Dôla	Asima
Taylanda	Banċkok
Taywan	Taybeh
Timor Chargiya	Dili
Tûrkiya	Anċara
Turkministan	Achġ-abad
Urdun	Amman
Uzbekistan	Tachġand
Yaban	Tôkiyo
Yaman	San-a

Osturaliya mbo Ogoyanos mbo

Dôla	Asima
Babuwa Giniya Jadida	Borti Morisbi
Balaw	Milikiyok
Fanuwatu	Borti Fila
Fiji	Sufa
Jâzireņ Marchal	Majuro
Jâzireņ Solomon	Honiyara
Kiribati	Junub Tarawa

Dôla	Asima
Mikoroniziya	Balikir
Nawuru	Yarin
Nîyu Zilanda	Welinġton
Osturaliya	Kanbera
Samuwa	Abiya
Tonġa	Nuku-alofa
Tufalu	Funafuti

Amirika rî nag

Dôla	Asima
Al Salfador	San Salfador
Antiguwa wa Barbuda	San Joniz
Bahamas	Nassaw

Dôla	Asima
Banama	Banama Sîti
Barbados	Birijawun
Beliz	Balmoban

Dôla	Asima
Dominika	Rozayo
Grenada	San Jorjiz
Guwatimala	Guwatimala Sîti
Hâyti	Borto Birins
Honduras	Tigusigalba
Jamayka	Kinjston
Jamhuriyat Dominikan	Santo Domingo
Kanada	Ottawa
Kosta Rika	San Hose

Dôla	Asima
Kûba	Hafana
Meksik	Meksiko Sîti
Nikaraguwa	Managuwa
San Finsen wa Girenadin	Kinjstawun
San Kits wa Nifis	Basitir
Sant Lusiya	Kastriz
Tirinidad wa Tobago	Borti of Siban
Wilayat al Muttahida al Amirikiya	Wachington al-Asima

Amirika muta nag

Dôla	Asima
Arjantin	Buwenos Ayres
Baraguway	Asunsiyon
Barazil	Baraziliya
Bîro	Lîma
Bolifiya	La Baz
Cili	Santiyago

Dôla	Asima
Ekuwador	Kuwito
Fanizwela	Karakas
Guyana	Jorijtawun
Kôlombiya	Bogota
Surinam	Baramaribo
Uruguay	Montifidiyo

Dora kitab gi taṅa

Kitab tiro molo kanaa kâddur mula gi :

Ya Luta Tamo (Our World) (1994) SIL Philippines

Karitaṅ munduṅa wî :

Hilleje Masaraa nîṅa nîṅ waragaṅ 4 mbo 5 mbo mana wî karitaṅ wîwo sîkal hâgudu kaa wîwo mîrkarna ambindila munduṅa:

- *Carte Internationale du Monde 1/1 000 000 Abéché ND-34* (1965) Institut Géographique National, Paris
- *Préfecture du Ouaddai, Sous-Préfecture d'Adré, Carte au 1/200,000* (Jan 1995)
- *Tchad: Région du Ouaddai* (OCHA, Juin 2010)
- *Eastern Chad: Humanitarian Planning Map* (OCHA, Jan 2009)
- *Western Darfur Administrative map* (OCHA, Jan-Feb 2010)
File name: Map 28 SU-DAR-PLAN-10_A3_06Oct09_Western Darfur AdministrativeMap.pdf
- *El Geneina Locality Planning Map* (OCHA, December 2008)
File name: Map 1368 SU-DAR-PLAN-03_A3_081217_El_Geneina_Planning_Map.pdf
- Mahamat Zen, Ahmat Siyam Arbab, Âli Yakub Îdris, Dahiye Îdris Kamis, Ibrahim Juma, Annur Juma

Karita konton hilleje Masaraa inda gi w. 6 na gu, kitab gi molo kul rogol munduṅa:

Le Rouvreur, Albert (1962) *Sahariens et Sahéliens du Tchad*, Editions Berger-Levrault, Paris, w. 167

Hâgudu karita Cad ta w. 7 na gu, wî molo kul rogol munduṅa:

http://d-maps.com/carte.php?num_car=4992&lang=en

http://d-maps.com/carte.php?num_car=14792&lang=en

Karita Sudan ta w. 9 na gu, wî molo kul rogol munduṅa:

http://d-maps.com/carte.php?num_car=4950&lang=en

http://d-maps.com/carte.php?num_car=14770&lang=en

Karita Afrikiya ta w. 11 na gu, gi molo kul rogol munduḡa:

http://www.d-maps.com/carte.php?num_car=736&lang=en

Karita Ūrubba ta w. 13 na gu, gi molo kul rogol munduḡa:

http://www.d-maps.com/carte.php?num_car=2232&lang=en

Karita Asiya ta w. 15 na gu, gi molo kul rogol munduḡa:

http://www.d-maps.com/carte.php?num_car=54&lang=en

Karita Osturaliya mbo Ogayanos mbo nene w. 17 na gu, gi molo kul rogol munduḡa:

<http://www.freeworldmaps.net/oceania/index.html>

Karita Antartika ta w. 17 na gu, kitab gi molo kul rogol munduḡa:

Ya Luta Tamo (Our World) (1994) SIL Philippines, w. 26

Karita Amirika rî na gi mbo Amirika muta na gi mbo nene w. 18 na gu, gi molo kul rogol munduḡa:

http://www.d-maps.com/carte.php?num_car=1424&lang=en

Hâgudu karita hâbutuu Amirika muta na gi ta w. 21 na gu wîwo sîkal rogol munduḡa:

https://en.wikipedia.org/wiki/Amazon_River

<https://en.wikipedia.org/wiki/Andes>

<http://www.mapsofworld.com/physical-map/south-america.htm>

Karita dîniya ta w. 23 na gu, gi molo kul rogol munduḡa:

<http://www.freeworldmaps.net/outline/maps/world-map-outline.gif>

Karita mêrenja âyḡge taḡa mbo rûbura âguri taḡa mbo nene w. 25 na gu, gi molo kul rogol munduḡa: [http://www.d-maps.com/carte.php?](http://www.d-maps.com/carte.php?num_car=13183&lang=en)

[num_car=13183&lang=en](http://www.d-maps.com/carte.php?num_car=13183&lang=en)

Hâgudu karita Cadko gani kaḡ neḡeḡera w. 24 na gu gi molo kul rogol

munduḡa: http://www.d-maps.com/carte.php?num_car=14793&lang=en

Hâgudu wî koy mîkala awun ambena:

Atlas du Tchad (2012) Les éditions du Jaguar, Paris – France, w. 81

Geography of Chad https://en.wikipedia.org/wiki/Geography_of_Chad

Suran̄ kitab gi taṅa :

Suran̄ kitab gi taṅa tuu Internet mo raku mulaye, ila wî lo i ye:

Karita dîniya ta (kuburkuṅi)

http://www.clipartpanda.com/clipart_images/black-globe-clip-art-vector-36246950

Bûruj Ifol (w. 12)

Eiffel Tower <https://openclipart.org/detail/217556/simple-eiffel-tower>

Bîg Ban (w. 12)

<http://www.coloringsun.com/wp-content/uploads/2014/09/Famous-Tourism-Destination-Big-Ben-Coloring-Page.jpg>

Maranjan (w. 16) *Printable Coral Reef Coloring Sheet*

<http://coloringcafe.com/coloring-pages/coral-reef/>

Tûnjuki Anjil (w. 20) *Angel Falls (Salto Angel)* by Tomaszp - Own work, CC BY-SA 3.0, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=7295823>

Kema (w. 26) *Berber-tent-in-the-desert* by Stephane Vandenwyngaert

<http://www.freeimages.com/photo/berber-tent-in-the-desert-1486967>

Taṅ kaa Musgumta nîṅa (w. 26)

Musgum house "Maison obus". Licensed under CC BY-SA 3.0

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Maison_obus.jpg#/media/File:Maison_obus.jpg

Taṅ nahar Amizon ninda wî mana tu (w. 27)

Peru river house <http://www.hobotraveler.com/2008-0109-Iquitos-Peru-Floating->

[House-and-Camera.shtml](#)

Karita Cad aye mbo abur ena gi (w. 33)

http://mapsof.net/uploads/static-maps/chad_regions_blank.png

Hâgudu sîraṅ tuu w. 10, 12, 14, 16, 19, 20-21, 23, 32 ninda wîwo du,
SIL International Illustrations : The Art of Reading 2.0 (2001) molo mulaye.

Hâgudu sîraṅ tuu w. 26 molo 42 ninda wî du kitab *Ya Luta Tamo (Our World)*
(1994) SIL Philippines molo mulaye.

Kitabta atlasta wî mîkala nîyembo awun ambenaye :

- *World Atlas* القاهرة: دارالاطلا ئع (2013), أطلس العالم sene
- *Atlas du Tchad* (2012) Les éditions du Jaguar, Paris - France
- أطلس تشاد (2013) دار انشر Jaguar, فرنسا
- *Flags and Facts* (2010) Picthall & Gunzi, UK

Kanaa wîwo du Internet mo marka awun ambenaye :

- *Geography of Chad* https://en.wikipedia.org/wiki/Geography_of_Chad
- *Geography of Sudan* https://en.wikipedia.org/wiki/Geography_of_Sudan
- *Lightning* <https://en.wikipedia.org/wiki/Lightning>
- *Lightning - Weather Wiz Kids* <http://www.weatherwizkids.com/weather-lightning.htm>
- *Volcanoes – Weather Wiz Kids* <http://www.weatherwizkids.com/weather-volcano.htm>